

М.ДӘКЕНОВ

ӘЛЕУМЕТТАНУ



ӘОЖ 30(075.8)

КБЖ 655 я 73

Д 14

*Баспаға Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
Редакциялық баспа кеңесі ұсынған.*

Пікір жазғандар:

М.Сәбит – филос. ғыл.докт., профессор;

А.А.Нурмухамбетов – тарих мамандығының PhD докторы.

Дакенов М.

Д14 Әлеуметтану: сөздік-анықтамалық. Оқу құралы./

М. Дакенов – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2016.

– 106 бет.

ISBN 978-601-224-760-2

Жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған.

Оқу құралында студенттердің әлеуметтану пәнін оқу барысында кездесетін терминдер мен ұғымдар қамтылған.

ӘОЖ 30(075.8)

КБЖ 655 я 73

ISBN 978-601-224-760-2

© Дакенов М., 2016

© «Қыздар университеті» баспасы, 2016

А

Автономия (грек. *autonomia* – өзін-өзі басқару, тәуелсіздік) – өзінің ішкі мәселелерін немесе ұйымның құқы мен құзырынан тыс өз бетінше шешудің кең мүмкіндігін қарастыратын мемлекеттегі аумақтың немесе ұйымның ерекше мәртебесі. Дербестік деңгейіне байланысты ауматтық автономия әдегте саяси, мемлекеттік болып бөлінеді, яғни мемлекеттік билікті және басқаруды (автономиялық республика) жүзеге асырады және әкімшілікті өз бетінше жүзеге асырумен байланысқан әкімшілік билікті және басқаруды (автономиялық облыс, округ, аудан және т.б.) жүзеге асырады. Көпұлтты елдерде автономия ұлт мәселесін шешудің мемлекеттік-құқықтық формасы ретінде көрінеді, ұлттық форманы иеленеді. Ұлттық автономия өз кезегінде ұлттық-аумақтық және ұлттық-мәдени болып бөлінеді.

Автономия ұлттық-аумақтық – ұлттардың өзін-өзі басқаруының көптүрлерінің бірі, халқы ұлттық құрамымен, өзіндік мәдениеті, тұрмысы, дәстүрімен және т.б. ерекшеленетін аумақта азды-көпті мемлекеттік (автономиялық республика) және әкімшілік (автономды облыс, округ, аудан және т.с.с.) билік пен басқару. Бұның ұлттық-мәдени автономиядан ерекшелігі оның адамдарының аумақтық қауымдастыққа негізделуінде жатыр. Сондықтан автономияның бұл формасы әртүрлі ұлттар тығыз мекендейтін елдер үшін аса маңызды. Ұлттық-аумақтық автономияның нақты формалары алуан түрлі: біршама ірілері-автономиялық облыстар, округтар, аудандар; бір ұлтты, екі ұлтты, көп ұлтты және т.б. Ұлттық-аумақтық автономияның формасының көп түрлі болуы халықтардың өмір сүруі мен дамуының объективтік жағдайларындағы үлкен айырмашылықтармен байланысты (халықтың үлкен-кішілігі, аумағы, әлеуметтік-экономикалық әлеуеті, географиялық жағдайы және т.б.). Ұлттық-аумақтық автономия Ресейде, Грузияда, Әзербайжанда, Өзбекстанда, Тәжікстанда, Испанияда, Канадада және т.б. елдерде қолданылады.

Автономия ұлттық-мәдени – ұлттардың өзін-өзі басқаруының бір формасы. Ол ортақ ұлттық мәдениетке негізделіп, сол мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерінің сақталуын және дамуын қамтамасыз етеді, сол ұлт өкілдерінің тілектерін қанағаттандырады. Ұлттық-мәдени автономияның эксаумақтық сипаты бар, яғни осы ұлттың адамдарын тұратын мекен жайына қарамас-

тан біріктіреді. Ол өзге ұлт өкілдері шашыраңқы орналасқан елдерде маңызды рөл атқарады; сондықтан ұлттық-аумақтық автономиясы болмайды. Бүгінгі күні ТМД елдерінде жүздеген жерлестіктер мен ұлттық қауымдастықтар, ұлттық-мәдени орталықтар, осы сипаттағы жалпы мемлекеттік органдар мен ұйымдар құрылып, жұмыс істейді.

Автономиялық республика – мемлекет формасы ретінде бұл республика автономияның үлкен құқымен өзге унитарлық немесе федеративтік мемлекет құрамына кіре отырып өз аумағында сол мемлекеттің құқығы мен құзырынан тыс өз бетінше билік пен басқаруды жүзеге асырады.

Авторитаризм (лат. *autoritas* – билік, ықпал жасау) – билік бір адамның (монарх, диктатор) немесе белгілі бір басқарушы топтың қолына шоғырлануымен, өкілетті органдардың, әлеуметтік және саяси институттар мен ұйымдардың, бүкіл қоғамның биліктерін қатаң шектеп, рөлін төмендетумен, тіптен басып-жанышуымен сипатталатын саяси әлеуметтік режим.

Авторитаризм үшін қоғамдық өмірдің бүкіл немесе көптеген жақтарын мемлекеттендіру, биліктің жоғары орталықтануы, басшылықтың әкімшіл-әміршілдік әдістері, билікке сөзсіз бағыну аса тән болып келеді. Әлемдік тәжірибе көрсеткеніндей, авторитаризм өзінің жоғарғы шектен асқан формасы, тоталитаризмге өту тенденциясын сақтайды. Ол шынайы демократизммен, гуманизммен, азаматтық қоғаммен, аумақтық мемлекетпен сыйыспайды. Авторитаризмнің шектен асқан формалары - фашизм, нәсілшілдік және тоталитаризм әлемдік деңгейде күйресе де, оның үдерістері аймақтық, мемлекеттік дейгейде және жергілікті жерлерде әлі де ұзақ сақталып отыр.

Агенттер (акорлар) – әрекет етуші әлеуметтік субъектілер, ал кейде сондай-ақ ұйымдар мен институттар.

Агломерация әлеуметтік (лат. *agglomerare*-қосу) – қаланың өзара байланысы және өзара әрекеттесуін, сонымен қатар басқа да қоныстардың біртұтас қалалық-аумақтық кешенге қосылуы. Әлеуметтік агломерация халық өмірінің барлық жақтарына, әсіресе жұмыспен қамту, өмір салты, мәдениет, қарым-қатынас және т.б. маңызды ықпал ететін урбанизацияның тіке көрінісі. Ол әдетте қайсыбір ірі қаланың төңірегінде қалыптасады. Әлеуметтік агломерацияның пайда болуы үлкен қалаларда халық санының есепсіз өсуіне жол бермейді, немесе таяу маңдағы

шағын коньыстардың халқын үлкен қалаларға көшкізбей-ақ үлкен қалалардың игіліктерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Аграрлық қоғам – натуралды ауыл шаруашылығы мен сословиялық иерархияның үстемдігімен, әлеуметтік-саяси өмірде шіркеу мен армияның шешуші рөлімен сипатталатын қоғам дамуының индустриалдық қоғамға дейінгі тарихи сатысы.

Адаптация (лат.adaptatio-бейімдеу) - әртүрлі құралдардың көмегімен тұлғаның немесе әлеуметтік топтың әлеуметтік ортаға бейімделуі. Әлеуметтік бейімделу кезінде адам қалыптасқан жаңа әлеуметтік өзара әрекеттерді,құндылықтарды және нормаларды қабылдап, әлеуметтік ортаны меңгереді. Бұл күрделі, қиын және карама-қайшылықты үдеріс, сонымен бірге ол қажетті процесс. Қоғам, мемлекет, қоғамдық-саяси ұйымдар және партиялар, әлеуметтік және саяси топтар мен бірлестіктер, тұлғалар әлеуметтік бейімделу қабілеті мен құралдарын жоғалтатын болса, онда олар табысты өмір сүрмейді және дамымайды.

Адорно Теодор (1903–1969)—неміс әлеуметтанушысы және әлеуметшіл философы, Франкфурттегі неомарксизм мектебінің көрнекті өкілі. М.Хоркхаймермен бірге Франкфурттың әлеуметтік зерттеулер институтының жетекшісі болған. Т.Адорноның түсіндіруінде әлемдік тарих—бұл «Сәті түспеген өркениеттің» тұлғалық «қол ұзу» үдерісінің және жеке бостандығын жоғалтуының тарихы. «Кешеуілдеген капитализм» жағдайында, оның пікірі бойынша, «қоғамдық жалпылықпен» бірегей индивидті басып-жаншу жүреді. Т.Адорно әлеуметтанулық проблемаларды «Авторитарлық тұлға» атты еңбегінде баяндады, онда демократиялық немесе авторитарлық басқару стилін қабылдауалданған.

Т.Адорноның негізгі еңбектері: «Оқу – ағарту диалектикасы» (1947ж), «Авторитарлықтұлға»(1950ж), «Музыкаәлеуметтануына кіріспе» (1962ж), «Келеңсіз диалектика» (1965ж).

Азаматтық қоғам – әлеуметтік-экономикалық, саяси және рухани адамгершілік қатынастары, жалпы және әлеуметтік-саяси мәдениеті жоғары дамыған, өз азаматтарының әлеуметтік және саяси белсенділігі артқан, мемлекеттен тәуелсіз, онымен өз қарым-қатынасында қоғамның басымдығын жоғары қойған және оған мемлекеттің қызмет ету қажеттігін мойындау негізінде құралатын қоғам.

Азаматтық қоғамның қалыптасуы қазіргі өркениеттің қалыптасуымен және жетілдірілуімен тікелей байланысты.

Осы екі үдеріс тұлғаның үздіксіз жетілуін, тиісті әлеуметтік және саяси мәртебені иеленген оның еркін, тең құқықты, белсенді азаматқа айналуын және қоғамды, оның құрылысын, өмір сүруін және дамуын ойластырған. Азаматтық қоғам тек демократизм, гуманизм, қоғамдық даму, соның ішінде жергілікті өзін-өзі басқару, орталықтандыру негіздерінде құралады. Ол авторитаризммен және тоталитаризммен, адам, халықтар және аз ұлттардың құқығын бұзумен, ұлтшылдықпен, шовенизммен, нәсілшілдікпен, діни төзбеушілікпен және т.б. сыйыспайды. Азаматтық қоғам қалыптасуы құқықтық мемлекет құрудың әлеуметтік негізі. Азаматтық қоғам бүгінде әлемнің көптеген елдері ұмтылып отырған идеал, тек олардың аз ғана бөлігінің мұндай қоғамға өтуге мүмкіндігі бар.

Ақпараттық қоғам – ең алдымен басқару аспектілері тұрғысынан қарастырылатын және шұғыл өзгерістерімен, ақпараттық технологияның рөлі мен маңызының артуымен сипатталатын постиндустриалды қоғам атауының бірі. Қазіргі әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар ақпараттық қоғамның адамзаттың тарихи дамуындағы орны туралы мәселені әртүрлі шешіп отыр. Олардың біреулері азаматтық қоғамды постиндустриалды қоғамның синонимы ретінде қарастырады. Екіншілері азаматтық қоғамды постиндустриалды қоғамның бір түрі деп санайды. Үшіншілері азаматтық қоғамнан постиндустриалды қоғам дамуының бір кезеңін көреді. Төртіншілері азаматтық қоғамды постиндустриалды қоғам шеңберінен тыс қарастырады, оны постиндустриалды қоғамды алмастыруға келе жатқан қоғамдық прогрестің жаңа сатысы ретінде түсіндіреді. Ақпараттық қоғам тұжырымдамасының көрнекті өкілдері, өткен ғасырдың 70-жылдарында шыққан, Д.Белл, З.Бжезинский, Э.Тоффлер, А.Кинг, Д.Нейсбит, П.Абурден және т.б. ақпараттық қоғамның негізгі белгілері: қоғамды компьютерлендіру және ақпараттық революция, қоғам өмірінде ақпараттың және ақпараттандырудың шешуші факторға айналуы; адами қызметтің интеллектуалдануы; деорталықтану және индивидуалдану; демократияландыру және де бюрократияландыру; жаһандану және ұлттық құрылымдарды қалыптастыру және т.б.

Альтернативалар (фр.alternative, лат. alter – екіншісі) – әлеуметтану анкетасындағы сұрақтарға таңдалатын жауаптардың бір немесе бірнеше нұсқасы.

Анкета әлеуметтанулық(engquete-тексеру) – зерттеуші-әлеуметтанушы құрастырған сауалдау парағы(сұрақтар тізімі). Онда көрсетілген ереже бойынша сұрақтарға жауап беруші немесе жауап қайтарушылар анкетаны толтырады, бұдан кейін ол эмпирикалық әлеуметтану зерттеуінде әлеуметтік ақпараттың қайнар көзі қызметін атқарады.

Әлеуметтанулық анкетаны құрастырудағы ең басты мәселе – сауалдарды дұрыс құру, олар зерттеудің міндетіне байланыстырылып, нақты, дәл, анық, түсінікті болуы тиіс. Әлеуметтанулық анкетаның құрылымы және оған енген сұрақтардың орналасу тәртібі барыныша әлеуметтік ақпарат алуға ықпал етуі қажет. Тек қана осындай және басқа да жағдайда алынған ақпарат сенімді болады.

Анкеттеу – зерттеушінің жауапшымен респондентанкета арқылы контактыға негізделген эмпирикалық әлеуметтану зерттеуіндегі әлеуметтік өлшеуіштің бірден-бір кеңінен тараған тәсілі.

Аномалия (грек. anomalía) – жалпы заңдылықтардан ауытқу, әлеуметтік құбылыстың келеңсіз жақтары.

Аномия әлеуметтік (фр.anomie-заңсыздық, ұйымдаспағандық) – қоғамдық өмірдің келеңсіз қалпы, онда оның субъектілерінің көпшілігі немесе айтарлықтай бөлігі орнатылған әлеуметтік нормаларды бұзады немесе адамдардың мінез-құлқын реттейтін әлеуметтік құндылықтар мен нормалар жүйесінің ыдырауынан туындаған қоғамның келеңсіз жағдайы. Аномия ұғымын әлеуметтануға Э.Дюркгейм енгізген. Ол өзін-өзі қол салудың кеңінен тарауын әлеуметтік аномияның бірден-бір көрінісі деп есептеді. Қазіргі деңгейде әлеуметтік аномия теориясын тереңірек Р.Мертон жасады. Ол әлеуметтік аномияны сананың индивидуалдық мақсаттарға заңды жолдармен жетуге мүмкінсіздігімен байланыстырады, сондықтан ол ауытқыған (девианттық) мінез-құлыққа негіз қызметін атқарады. Бүгінгі күні әлеуметтік аномия ұғымы көбінесе қоғамның өтпелі, дағдарыстық, экстремалдық ситуациясын сипаттау үшін, тұлғанын қоғамнан шеттеуі күшейгенде, өмірден түңілгенде, қылмыстық және т.б. жағдайлар жедел артқанда қолданылады.

Анонимдік (гр.анонимас –атаусыз) – әлеуметтану сауалнамасында зерттеушінің респонденттен оның фамилиясын, өз атын және әкесінің атын көрсетуді талап етпеуі.

Апатия (гр. *apatheia* – қызықпаушылық) – қоршаған ортаға немқұрайлы қарау қатынастары.

Аристократия(грек.*aristos*-жақсы *kratos*-билік) – 1) ерекше құқықтарды немесе мүмкіндіктерді иемденген қоғамның азды-көпті жоғарғы шектеулі, жеңілдікті жігі немесе оның бөлігі (мысалы, жұмысшы аристократиясы). 2) тарихтан белгілі құл иеленушілік және феодалдық қоғамдардың басқару формасы, бұларда мемлекеттік билік ру ақсүйектерінің қолында болды.

Арон Раймон (1905 – 1983) – француздың көрнекті әлеуметтанушысы, философы және публицисі, индустриалдық қоғам, технологиялық детерменизм мен деидеологизация тұжырымдамасының авторларының бірі, либерализмнің жақтаушысы, марксизм мен коммунизмге қарсы адам. Қазіргі өркениеттің драмасы Р.Аронның пікірінше, демократиялық және индустриалды қоғамның талаптарының қарама-қайшылығынан тұрады. Индустриалды қоғам қатаң тәртіпті иерархияны, субординацияны талап етеді, демократиялық идеалдар болса, еркіндік, тұлғаның өз тағдырын өзі шешуіне бағыт-бағдар ұстайды. Осы екі тенденцияның үйлесімсіздігі қазіргі өркениетті тұрақсыздыққа әкеліп отыр.

Р.Аронның негізгі еңбектері: «Интеллигенция үшін апиын» (1955ж), «Ұлттардың арасындағы бейбітшілік пен соғыс» (1962ж), «Индустриалды қоғам туралы он сегіз дәріс» (1962ж), «Түңілу және прогресс» (1962ж), «Демократия және тоталитаризм» (1965ж), «Әлеуметтанулық ойлардың дамуының кезеңдері» (1967ж), «Құлдыраған Еуропаны қорғау» (1977ж) және т.б.

Аскетизм (гр. *asketes* – бір нәрсеге жаттығушы) – сезімтал ықылас-тілектерді шектеу немесе басып жанышу, философиялық сенім жүйесі ретінде саналы түрдегі ұстамдық.

Ассимиляция әлеуметтік – бір әлеуметтік топ өкілдерінің басқа топтың әдеуметтік-мәдени белгілерін бірте-бірте меңгеру үдерісі және нәтижесі.

Ә

Әдет-ғұрып – қоғамның немесе әлеуметтік мүшелері үшін әдетке айналған және оларды тұрақтылықпен ұдайы өндірілетін стереотиптік мінез-құлықтың өткен тәжірибесінің көріністері.

Әлеуметтану – қоғам дамуының жалпы және ерекше әлеуметтік заңдылықтары туралы, оларды адамдардың, қауым-

дастықтар мен қоғамның кимыл-әрекетпен жүзеге асырудың жолдары, формалары және әдістері жөніндегі ғылым. Әлеуметтанудың кең мағынадағы объектісі-қоғам, ондағы әлеуметтік, яғни әлеуметтік шындық, социум. Әлеуметтанудың басқа қоғамдық ғылымдардан ерекшелігі бар. Басқа қоғамдық ғылымдар қоғамдық өмірдің кайсыбір бөлігін, саласын зерттейді, ал әлеуметтану қоғамды тұтас әлеуметтік организм ретінде зерделейді. Тұлғаның, әлеуметтік топтардың және қоғамның өзара әрекеттесуі проблемасы әлеуметтанудың алдыңғы қатарға қойған мәселесі. Ол тұлғаны қоғам арқылы зерттейді және қоғамдытұлға арқылы қарастырады. Сондықтан әлеуметтануды қоғамдағы адамдардың мінез-құлқы туралы ғылым ретінде сипаттайды. Өзінің құрылымы бойынша әлеуметтану: а) теориялық және эмпирикалық б) іргелі және қолданбалы в) жалпы, яғни макроәлеуметтану мен микроәлеуметтануға бөлінеді. Әлеуметтану әртүрлі функцияларды атқарады: теориялық-танымдық; практикалық-саяси; идеялық-тәрбиелік және т.б.

Әлеуметтану зерттеуі – әлеуметтік қоғамтану зерттеуінің бір түрі, қоғамды тұтас жүйе ретінде қарастыратын және жеке ғылымдарда арнайы және нақты әлеуметтік зерттеуге қатысты жалпытеориялық және әдістемелік негіз рөлін атқарады. Әлеуметтану зерттеуін бір жағынан жалпылама, абстрактілі ретіндегі әлеуметтік-философиялық зерттеулерден айыра білу керек, мұнда қоғам жалпыға бірдей әмбебап белгілер, қасиеттер, заңдар дүниетанымы тұрғысынан қарастырылады, екінші жағынан, қоғам әлеуметтік тұтастық ретінде емес, тек оның жекелеген құрылымдары, салалары, бөлімдері зерттелетін қоғам туралы нақты, арнайы ғылымдардың, саясаттанудың, экономикалық теорияның, мәдениеттанудың, әлеуметтік психологияның, құқықтанудың, этнологияның және т.б. әлеуметтік зерттеулерінен айыра білу қажет. Әлеуметтік шынайылықты зерттеуде тұтастық пен жүйелік амалдары мен әлеуметтік фактілерге және эмпирикалық материалдарға арқа сүйеу әлеуметтану зерттеуіне тән белгілер болып табылады. Әлеуметтану құрылымына сәйкес әлеуметтану зерттеулері теориялық және эмпирикалық; іргелі және қолданбалы; макро, микро және орта деңгейлі зерттеулерге бөлінеді. Өзінің мәні жағынан әлеуметтану зерттеулерінің көпшілігі бір әлеуметтік құбылыстың немесе үдерістің өзгерісі басқаға немесе басқаларға байланыстығын, тәуелділігін анықтау болып саналады.

Әлеуметтану категориялары– әлеуметтанудың ғылым ретінде мәнін және спецификасын анықтау ғылымның категориялары мен заңдарын анықтаумен байланысты. Әлеуметтік ұғым мазмұны бойынша әлеуметтанудың кең категориясы болып табылады, ол өзіне айтарлықтай кең ұғымдарды қосқан: «әлеуметтік жүйе», «әлеуметтік құрылым», «әлеуметтік институт», «әлеуметтік ұйым», «әлеуметтік топ», «әлеуметтік әрекет», «әлеуметтік мінез-құлық» және т.б. Бұлардың әрқайсысы, өз кезегінде, аса маңызды басқа да бірқатар категорияларды бөліп шығарады. Мысалы «әлеуметтік топ» категориясы «тап», «әлеуметтік жік», «халық», «ұлт», «отбасы» және т.б., ал «әлеуметтік әрекет» категориясы «әлеуметтік мүдде», «әлеуметтік мақсат», «әлеуметтік норма», «әлеуметтік құндылық» және т.б. жеке ұғымдармен ілеседі. Әлеуметтану категорияларының маңыздыларының қатарына «әлеуметтік теңдік(немесе теңсіздік)», «әлеуметтік әділетсіздік», «әлеуметтік еркіндік» және т.б. жатады.

Әлеуметтану сауалнамасы– жеке адамға немесе адамдардың үлкен не шағын топтарына ауызша немесе жазбаша түрінде сұрақтар қою жолымен алғашқы әлеуметтік ақпарат алу тәсілдерінің бірден-бірі. Әлеуметтік сауалнама – эмперикалық әлеуметтану зерттеулерінде аса маңызды және кеңінен қолданылатын әдіс, ол әсіресе қоғамдық пікірді зерттеу үрдісінде белгілі бір адам топтарының бағалауы және басымдық беруі жөнінде ақпарат алуда маңызды. Әлеуметтану сауалнамасын ауызша жүргізу формасын сұхбат, сұхбатнама, ал сауалнаманы, сұхбатты жүргізуші адамды интервьюер-сұхбатшы, ал сұралатын, сұхбат беретін адамды-респондент деп атайды. Жазба түрінде жүргізілетін әлеуметтану сауалнамасын анкеттеу деп атайды. Бұл әлеуметтік өлшеудің ең кеңінен тараған тәсілі. Біріншінің артықшылығы әлеуметтанушы мен сұраққа жауап қайтарушының тіке өзара әрекет ету артықшылығы болса, екіншінің артықшылығы жауаптардың анонимділігінде және айтарлықтай көп адамнан тез әлеуметтік ақпарат алуда.

Әлеуметтану шкаласы – сауалнама, бақылау немесе құжаттарды талдау процесінен алынатын әлеуметтік ақпаратты реттеу мен баға беру үшін қолданылатын әлеуметтану зерттеу құралдарының өлшеуіш бөлігі.

Әлеуметтанудағы корреляция (лат.correlatio–арақатыс)–әлеуметтік құбылыстар, процестер және жүйелер,

олардың қасиеттері, белгілері және сипаттамалары арасындағы, яғни екі және одан да көп әлеуметтік өзгергіш арасында болатын тұрақты қайталанатын өзара байланыс, арақатынас, өзара әрекет және өзара тәуелділік. Әлеуметтанудағы корреляция өзгермелік мөлшердің (шама) арасындағы өзгерістердің өзара үйлесімділігін білдіреді, олардың арасындағы өзара байланыс себеп-салдар сипатында болуы да болмауы да мүмкін. Ол сонымен қатар, аздықөпті тығыз, ашық көрінуі де мүмкін. Бір өзгермелі (айнымалы) мөлшердің басқасына тәуелділігі дәрежесін, деңгейін көрсететін санды корреляцияның коэффициенті деп атайды. Соңғысы екі шаманың арасындағы корреляциялық сапалық сипатын білдіреді: корреляциялық коэффициенті неғұрлым жоғары болған сайын көрсеткіштер бойынша бірінің екіншілерден маңыздылығы толық, дәл анықталатын болады. Корреляция және оның коэффициенті бір рет немесе көп рет әлеуметтік өлшеудің, статистикалық мәліметтердің және т.б. нәтижесінде орнайды.

Әлеуметтанудағы латенттілік (лат. *latens*—жасырын, көзге көрінбес) – қайсыбір әлеуметтік құбылыстың немесе процестің, олардың ерекшеліктері мен белгілерінің сыртқы көзге көрінбеуі.

Әлеуметтанудағы органикалық бағыт – әлеуметтану ғылымындағы көп бағыттың бірі. Ч.Дарвиннің биологиялық эволюция теориясының ықпалымен пайда болған және қоғамды, оның өмір сүруі мен дамуын тірі, биологиялық организм іспетті қарастырады. Бұл бағытты негіздеген – Г. Спенсер. Германияда А.Шеффле, Францияда Р.Ворлес, Ресейде А.Стронин және П.Лилиенфельд және т.б. оның ізбасарлары болды. Әлеуметтік дарвинизм (А.Смол, Л.Гумплович және т.б.) әлеуметтанудағы органикалық бағыттың ішіндегі мектептердің бірі. ХХ ғасыр басында әлеуметтік органикалық бағыттың ықпалы айтарлықтай құлады, бұл әлеуметтік-саяси құбылыстар мен үрдістерді түсіндірудегі оның натурализммен және осыдан шыға отырып оған оңай, жеңіл қараумен, қоғамдық өмірде тез күрделенетін әлеуметтік-саяси құбылыстар мен үрдістерді таза биологиялық тұрғыдан түсіндіре алмаумен байланысты.

Әлеуметтанудағы позитивизм (лат. *positivus* – жағымды)– ХХ ғасырдағы әлеуметтанудың жетекші бағыты, қоғам туралы ой пайымдаудан бас тартып, қоғамды зерттеуде бақылау мен экспериментке арқа сүйейтін, табиғаттану, «жағымды»

ғылымдар (физика, химия, биология т. б.) сияқты объективті және дәл ғылым қалыптастыру қажетінен туындаған. Позитивизмнің негізін салған – О. Конт.

Әлеуметтанудағы психологиялық бағыт – әлеуметтік және саяси құбылыстар мен процестерді психологиялық факторлармен түсіндіретін, соған орай және әлеуметтануды әлеуметтік психологияға түйістіретін бағыттардың бірі.

Әлеуметтанудағы сандық әдістер – қазіргі математика мен есептеу техникасының жетістіктерін қолданып, формальды әлеуметтану білімін алудың тәсілдері мен ретінің (процедура) жиынтығы және көрінісі. Әлеуметтанудағы сандық әдістер әлеуметтанудың сапалы талдау әдістерімен тығыз байланыста және өзара әрекетте болады. Олар статистикалық және динамикалық әлеуметтік заңдарды терең зерттеуде, әлеуметтік басқаруда, саясатта әлеуметтану білімін практикалық қолдануда маңызды рөл атқарады. Әлеуметтанудағы сандық әдістерді қолдануды кеңейту мен тереңдетуге қоғамды компьютерлендіру ықпал етеді. Бұл үдерісті қоғамдық өмірдің көптеген салаларында білімді формалдау қиыншылықтары, қажетті кадрлар дайындау деңгейінің жеткіліксіздігі және оларды техникалық құралдармен жабдықтаудың артта қалулары баяулатады, оған тұсау болады. Осының бәрі әлеуметтану зерттеуінің тиімділігін және жеделдігін төмендетеді және оларды пайдаланудың нәтижелеріне де келеңсіз әсер етеді.

Әлеуметтанудағы феноменологиялық бағыт – ХХ ғ. 50-жылдарында қалыптасқан әлеуметтану ғылымындағы негізгі бағыттың бірі, ол әлеуметтік ақиқатты адамдар қызметінің жемісі ретінде түсіндіруді қалыптастырады, сол жөніндегі түсінікті қоғаммен теңестіреді және әлеуметтік өзара әрекет процесінде байқалатын әмбебап құрылымдардың және адамдардың түсіндірмесінің, әлеуметтік құбылыстар мен процестердің төмендеуін анықтауға көңіл аударады. «Түсінуші әлеуметтанудың» бір түрі ретінде феноменологиялық бағыт кең мағынасында өзінің бастауын М.Веберден алады. Ол Э.Гуссерл және оның ізбасарларының философиялық, феноменологиялық бағытымен және Ч.Кули, Дж.Г.Мид және т.б. әлеуметтанулық көзқарастармен тығыз байланысқан. Бірақ әлеуметтануда феноменологияны жеке бағыт етіп негіздеген Австрия-америка әлеуметтанушысы А.Шюц (1899-1959) болды, ол күнделікті өмірдің интерсубь-

ективтік әлем тұжырымдамасын жасады. Оның мәні-біз үшін әлеуметтік шындық бізге дейін болған интерсубъективті әлем субъектілерінің әрекетін білдіруге саяды; отбасы мен мектептегі тәрбиенің және білімнің арқасында, бізді қоршаған адамдармен өзара әрекеттесудің әркім өз тәжірибесін жинақтауы арқасында осы әлемге араласады, бұл біздің алдымызға нақты мақсаттар қоюға және оларға жетуге мүмкіндік береді. XX ғасырдың 70-жылдары қалыптасқан этнометодология феноменологиялық бағыттың бір түрі, ол этнография мен әлеуметтік антропологияның әдістерін адамдардың күнделікті әрекеттерінің саналы және практикалық әрекеттерге айналуын түсіндірудің әдістер жиынтығын жасау үшін қолданады. Этнометодологиядағы басты нәрсе адамдар арасындағы өзара әрекеттесуді реттейтін үйреншікті нормаларды, мінез-құлық ережелерін, тілдік қарым-қатынастардың мағынасын тұлғааралық өзара әрекеттесудің жасырын механизмдерін және түсіндіру процедурасын зерттеу болып саналады.

Әлеуметтанудағы Франкфурт мектебі – Майндегі-Франкфуртта 30-жылдардың басында пайда болған бірден-бір ықпалды жаңа маркстік бағыт. Франкфурт мектебі марксизмді фрейдизммен біріктіруге тырысты. Оның көрнекті өкілдері – Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас. Франкфурт мектебі марксизмді фрейдизмге қосуға ұмтылды. Осы тұрғыдан ол «кешеуілдеген капитализмнің» шынайылығына сыни тал-дау жасап, оның фашистенуге бейімділігі тән екендігін атап көрсетті. Осымен байланысты франкфурт мектебі «авторитарлық тұлға» мәселесін теориялық тұрғыда дайындауға ерекше көңіл аударды. Франкфурт мектебі «жаңа солшылдардың» қозғалысын идеологиялық тұрғыдан құруда маңызды рөл атқарды.

Әлеуметтену – ұйымдасқан және бақыланатын процесс ретінде жеке адамдардың бүкіл өмірі бойы жүзеге асады, оларға қоғам және оның құрылымы тарапынан стихиялы ықпал жасалады, соның нәтижесінде нақты қоғамда, әлеуметтік топ-тар мен ұйымдарда адамдар өміршең әлеуметтік тәжірибені жинақтайды, тұлғаларға айналады. Әлеуметтену – бір реттік және қысқа мерзімдік үдеріс емес, керісінше ол ұзаққа созылатын және көп актілі үдеріс. Әлеуметтенудің арқасында адамдар өз қажеттіліктерін, мүмкіндіктерін және қабілеттерін жүзеге асырады, әлеуметтік өмірге араласады, өзіне әлеуметтік мәртебе мен әлеуметтік рөл алады және өзгертеді, қоғамның басқа

мүшелерімен, олардың топтарымен, әлеуметтік институттармен, ұйымдармен және жалпы қоғаммен нормальді қатынастар орнатады. Әлеуметтендіруде әсіресе отбасының, тәрбие және білім беру жүйесінің, еңбек ұжымдарының, бұқаралық ақпарат құралдарының және т.б. рөлі айрықша. Әлеуметтену қоғам тұрақтылығының, оның нормальді өмір сүруінің, оның даму сабақтастығының маңызды факторы. Әлеуметтендірудің алғашқы және екінші әлеуметтендіру түрлері бар. Алғашқы әлеуметтену адамға оны қоршаған ортаның, біріншілік әлеуметтік топтардың (отбасы, туыстары, достары, оқу және еңбек ұжымдары, тәрбиешілер, мұғалімдер және т.б.) тіке ықпал жасауымен іске асады, екінші әлеуметтенуді екіншілік әлеуметтік топтар-үлкенді-кішілі топтар, әлеуметтік институттар, ұйымдар және мекемелер жалпы формада, жанама бір-екібағытта жүзеге асырады. Тұлғаның бұрынғылардың орнына жаңа білімді, құндылықтарды, рөлдерді, дағдыларды меңгеру үдерісін әлеуметтендіру деп атайды.

Әлеуметтендіру агенттері – әлеуметтендіру процесінің барысына бағытталған мақсатпен ықпал жасап, әлеуметтендіруді жүзеге асыратындардың немесе соған әсер ететіндердің бірі.

Әлеуметтік әрекет – әдетте адамның қажетінен туындайтын, өзге адамдардың әрекетімен байланысты болатын, басқалардың мінез-құлығына бағытталған, оларға ықпал жасайтын және өз кезегінде ол өзгелердің мінез-құлқының ықпалын басынан кешіретін адамның саналы әрекеті.

Әлеуметтік әрекет туралы ілімге М.Вебер ерекше үлкен үлес қосты. Ол кез-келген адами әрекеттің әлеуметтік әрекет болып табылмайтындығын көрсетті. Біріккен байланыстан және өзара қатынастан тыс адамдардың әрекеті әлеуметтік әрекет ретінде емес, индивидуалдық, тұлғалық әрекет ретінде байқалады. Адамдардың еліктеу (дәстүрлі) сипатындағы немесе аспектілік күйде жасаған әрекетін әлеуметтік әрекет деп есептеуге болмайды. Өзінің әлеуметтік әрекет теориясына ұтымдылықты негіз етіп алған М.Вебер, барлық назарын әлеуметтік әрекеттің негізгі типтері ретінде мақсатты ұтымды және құндылықты ұтымды әрекеттерге аударды. Әлеуметтік әрекеттің белгілі бір мәні бар, сондықтан оны зерттеуде әлеуметтік әрекеттің уәдемесін анықтау ерекше маңызды. М.Вебердің идеялары қазіргі әлеуметтануда, ең алдымен, оның феноменологиялық бағытында одан әрі дамытылды. Өзінің әлеуметтік әрекет теориясын Т.Парсонс

функционализм тұжырымдамасы тұрғысынан жасады. Құрылымдық тұрғыдан әлеуметтік әрекет субъектіні; ортаны немесе «ситуацияны», субъектінің орта жағдайына «ситуацияға», бағыт-бағдар ұстауын; субъектінің басқаға (немесе басқаларға) бағыт-бағдар ұстауын өзіне қосқан.

Әлеуметтік байланыс – адамдардың немесе олардың топтарының тәуелділігін және сәйкестігін көрсететін әлеуметтік әрекет. Әлеуметтік байланыс мынадай негізгі элементтерден тұрады: әлеуметтік байланыс субъектілері; әлеуметтік субъект пәні, мазмұны; әлеуметтік байланыс механизмі және оның саналы реттелуі. Әлеуметтік байланыс қоғам прогресіне орай күшейеді, күрделенеді және кеңейеді. Әлеуметтік байланыстың негізгі формалары болып: әлеуметтік контакт, яғни жеке немесе дүркін-дүркін қайталанып тез өтетін әлеуметтік байланыс; әлеуметтік өзара әрекет; әлеуметтік қатынас саналады. Әлеуметтік байланыс және өзара әрекет әлеуметтік топтардың, қауымдастықтардың, әлеуметтік институттар мен ұйымдардың, әлеуметтік құндылықтар мен нормалардың, әлеуметтік бақылаудың және т.б. пай-да болуларының негізінде қалыптасады. Осымен қатысты әлеуметтік байланысты өзара әрекеттің әлеуметтік байланысы, қатынастардың әлеуметтік байланысы, институтционалды әлеуметтік байланыс және т.б. әлеуметтік байланыстарға ажыратылады.

Әлеуметтік бақылау– қоғамды және әлеуметтік топтардың өзін-өзі реттеу механизмі, тәртіп пен тұрақтылықты нығайту мақсатында олар адамдардың мінез-құлқына мақсатты ықпал жасауды қамтамасыз етеді. Әлеуметтік бақылау адамның немесе әлеуметтік топтың мінез-құлқының әлеуметтік құндылықтарға, нормалар мен рөлдерге сәйкес келуіне кепілдік береді. Ол өзінің қызметін сол қоғамның, топтың мәдениетін мойындауға негіздейді және оның құндылықтары мен нормаларын өз мүшелеріне мінез-құлық үлгілерін тәрбиелеу жолымен енгізеді. Әлеуметтік бақылау жүйесі өз функцияларын дағдылар, дәстүрлер, құқық және адамгершілік нормаларын және соларға сәйкес санкциялар жасау негізінде іске асырады.

Әлеуметтік даму – 1) Кең мағынада – әлеуметтік құбылыстар мен процестердің бір күйден екінші күйге өтуімен байланысты болатын кез келген әлеуметтік өзгеріс; 2) тар мағынада–жаңа қоғамдық қатынастардың, институттардың, нормалардың, құндылықтардың және т.б. пайда болуына әке-

летін қоғамдағы құрылымдық өзгерістермен байланысты қалыптасатын әлеуметтік өзгеріс. Әлеуметтік даму, қозғалыс және өзгеріс ұғымдары жиі бірдейлестіріледі. Өзгерістің өзі әртүрлі: макро деңгейдегі өзгеріс пен микро деңгейдегі өзгеріс екі басқа; олар қоғамдық өмірдің барлық саласын немесе бір ғана, мысалы, әлеуметтік немесе саяси саласын қамтуы мүмкін; өзгерістердің біреулері сандық сипат алса, басқалары сапалық сипат алуы мүмкін. Т.Парсонс өзгерістерді екіге бөледі: оның біріншісі әлеуметтік жүйені сақтап қалу шеңберінде жүретін «тепе-тең өзгерістер» және екіншісі, қоғамның маңызды құрылымын, сол арқылы қоғамның өзін сапалы өзгертетін «құрылымдық өзгерістер».

Әлеуметтік дарвинизм – ХІХ ғасырдың ортасында Ч.Дарвин ашып, дәйектеген, қоғамдық іріктеу заңдарын ұғынудан шыға отырып, ең бейімделгіштер өмірін сақтау мен тірі қалуы үшін күрес негізінде ХІХ ғасырдың екінші жартысында – ХХ ғасырдың басында қалыптасқан қоғамдық ғылымдағы бағыт. Әлеуметтік дарвинизм адамның қоғамдық өмірін, оның биологиялық табиғатын анықтауға негізделген. Бұл әлеуметтік дарвинизмді әлеуметтанудағы және саясаттанудағы органикалық мектеппен (Г.Спенсер, Л.Гумплович және т.б.) жақындастырады. Әлеуметтік дарвинизм – бұл адамдағы табиғилық, биологиялық бастауларды бір жақты ерекшелеу, абсолюттендіру және ондағы әлеуметтікті бағаламау, жоққа шығару. Әлеуметтік дарвинизм идеяларын өткенде әлеуметтік-саяси ойдың әртүрлі бағыттары-либерализм және индивидуализмнен бастап нәсілшілдік пен фашизмге дейін әртүрлі қолданды. Бүгінде әлеуметтік дарвинизмнің ықпалы әлсіреді, бірақ оның идеялары әлеуметтік биологияда және кейбір басқа да бағыттарда кездесіп қалады.

Әлеуметтік динамика – а) қоғамның және оның әлеуметтік құрылымының өмір сүруі, өзгеруі мен дамуы, оларды жаңалауға әкелетін процестің жиынтығы; б) қоғамның заңдылықтарын, кезеңдерін, жолдары мен қозғалыс формаларын, оның өзгеруін және дамуын зерттейді. Әлеуметтануды әлеуметтік статика мен әлеуметтік динамикаға бөлуді О.Конт енгізді. Бұл бөлу содан бері әлеуметтану ғылымында бекіп қалды, оны ғылымның бұрынғы өкілдері де және ХХ ғасырдың ғалымдары да қолдады. О.Конттың идеясын П.А.Сорокин дамытып, әлеуметтік статикамен қатар әлеуметтік динамиканы бөліп шығарды. Қазіргі әлеуметтануда

әлеуметтік статикаға және әлеуметтік динамикаға бөлу өзінің бұрынғы маңыздылығын жойды.

Әлеуметтік жоспарлау – қоғам дамуы мен оның құрылымын ұйымдастыруға, алдын ала белгілеуге, мақсатқа жетушілікке, кезенге бөлуді қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік басқару әдістерінің бірі.

Әлеуметтік және саяси институттендіру – қоғамда және мемлекеттегі адамдар қызметін тұрақты ұйымдастырудың тұрақты формасы ретіндегі әлеуметтік және саяси институттарды құру, қалыптастыру үдерісі.

Әлеуметтік және саяси институттендіру адамдардың спонтанды, алдын ала болжаусыз әрекетін, мінез-құлқын нормативтік жолмен күні бұрын болжайтын, тәртіптейтін, ұйымдастыратын, реттейтін, әлеуметтік- саяси мәртебелері мен рөлдерін, құндылықтары мен нормаларын, бақылауды ұйымдастыруды анықтайтын және бекітетін әрекетке, мінез-құлыққа және т.с.с. алмастыруды білдіреді.

Әлеуметтік және саяси институттендіру қоғам мен мемлекеттің анық мәртебелік-рөлдік құрылымын құруға мүмкіндік береді, сөйтіп тіршілік әрекетінің ұйымдасушылығын, реттеушілігін және тиімділігін арттырады. Әлеуметтену адам өмірінде қандай рөл атқарса, әлеуметтік және саяси институттендіру қоғам мен мемлекет өмірінде сондай рөл атқарады.

Әлеуметтік жүйе – тұтас құрылымдық бірлік, оның негізгі элементтеріне адамдар, олардың топтары мен қауымдастықтары, байланыстар мен өзара әрекеттер, әлеуметтік құндылықтар мен нормалар, әлеуметтік институттар мен ұйымдар жатады. Қоғам әлеуметтік жүйенің көрнекті мысалы. Ол біртекті емес, әртүрлі тәртіптелген және әртүрлі сипаттағы көптеген құрылымдық бірліктерден тұратын өзінің ішкі құрылымы және құрамы бар. Олардың әрқайсысы басқаларымен азды-көпті өзара тығыз байланыста болады, ерекше орын алады және әлеуметтік жүйе ретінде қоғамда өзіндік рөл атқарады. Қоғамның құрылымы оны, бір жағынан индивидтердің қалай болса солай, жөнсіз шоғырлануынан ерекшелейді, екінші жағынан, әлеуметтік жүйені басқалармен салыстырғанда өзінің тәртіптелген, реттелген құрылымы бар, демек, оның сапалы анықтығы да бар. Сонымен қатар, ол әлеуметтік жүйе ретіндегі қоғамның тұрақтылығының негізгі қызметін атқарады. Сондықтан қоғам индивидтердің

жәй ғана жиынтығы емес, тұтас түзілім, жекелеген адамдардың, оның басқа да құрылымдық элементтерінің немесе олардың жиынтығының сапалы сипаттарымен қалып қоймайтын, ол жаңа интегралды, жүйелі сапаны тудырады. Қоғам ерекше әлеуметтік жүйе ретінде өзінің заңдары бойынша өмір сүреді және дамиды. Бұның бәрі тек қоғамға ғана қатысты емес, сондай-ақ, өз алдына жеке әрекет ететін қоғамның кез келген жүйешесіне қатысы бар (мысалы, әлеуметтік топ, қауымдастық, ұйым және т.б.).

Әлеуметтік интеграция (ықпалдасу) – үрдістердің жиынтығы, солардың арқасында өзара әрекет етуші элементтердің тұтас әлеуметтік жүйеге қосылуы жүреді.

Әлеуметтік контакт (лат. contactus – тіке-араласу, қарым-қатынас) – бірлі жарым немесе қайта-қайта болатын әлеуметтік байланыстың формасы. Ол әдетте сыртқы, таяз, ат үсті, қысқа мерзімдік сипатымен және адамдардың өмірі мен қызметіне қандайда бір мәнді ықпал жасамайтындығымен ерекшеленеді (мысалы, қоғамдық көліктегі жолаушылардың контактісі, кино-театрдағы көрермендердің контактісі).

Әлеуметтік көші – қон – тұрғындардың ауыс-қиысы, қозғалысы, көші- қоны, соның нәтижесінде әдетте аумақта орналасқан халықтың санында өзгерістер болып тұрады. Әлеуметтік көші - қон әртүрлі сипатта болады. Өзінің масштабы бойынша қоныс іші және қоныс аралық, аудан іші және аудан аралық, облыс іші және облыс аралық, мемлекет іші және мемлекет аралық, аймақ іші немесе аймақ аралық, ұлт іші және ұлтаралық және т.б. болуы мүмкін. Ол тұрақты мекен жайға қоныстануымен және уақытша орналасуымен де байланысты болуы мүмкін. Әлеуметтік көші - қонның маусымдық, маятниктік және т.б. кең тараған түрлері бар. Әлеуметтік көші - қонға ұйымдасқан және ұйымдаспаған, стихиялық сипат тән. Әлеуметтік көші - қон өндіргіш күштердің және ГТР даму, еңбек бөлінісі және экономикалық мамандануының қажеттілігімен, жаңа аумақты игеру керектігімен, жаңа өндіріс, ғылыми және мәдени орталықтар құру, жаңа қалалар салу қажеттілігімен, әртүрлі облыстардың, елдердің және аймақтардың дамуының біркелкі болмауына, аумақтарда өмір деңгейі мен сапасының әртүрлі болуына және т.б. негізгі себептермен байланысты. Урбанизация үрдісінде және қоғамдық өмірдің барлық жақтарын интернационализациялау процесінде әлеуметтік көші - қонның маңызды рөлі анық байқалады.

Миллиондаған еврейлердің Израилге және қаркынды дамудағы Батыс Еуропаға сонғы он жылдықты шетел жұмысшыларының (түріктер, югославиялықтар, арабтар және т.б.) қоныс аударуы мемлекетаралық жаппай әлеуметтік көші қонның нақты мысалы бола алады. Біздің елімізде жаппай әлеуметтік көші қон соғыс жылдарында, көптеген халықтарды заңсыз депортациялаудың негізінде, тың және тынайған жерлерді игеру барысында және т.б. жүзеге асты.

Әлеуметтік қауымдастық – ортақ әлеуметтік белгілердің болуымен біріккен, бірлескен, ынтымақтастық, әрекетті іске асыруға деген олардың қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған адамдардың тұтас жиынтығы. Әлеуметтанушылардың бәрі бірдей әлеуметтік қауымдастыққа және әлеуметтік топқа дәл шекара қоймайды. Көпшілігі оларды бірдейлейді, осылайша әлеуметтік қауымдастықты үлкен, бұқаралық әлеуметтік топ ретінде немесе салыстырмалы түрдегі шағын әлеуметтік топ ретінде қарастырады. Бұлайырмашылықтарды сандық қатынастар түрінде есепке алудымен қатар, әлеуметтік қауымдастық, әдетте құрылымсыздықпен, ұйымдасқан аморфтікпен, бытыраңқылықпен, әлеуметтік топтағыдан аз, тұрақтылығымен, біртектілігімен және біріккенділігімен (топтасқандығымен) сипатталады. Бұған кең бұқаралық саяси, әйелдер, экологиялық, спорттық және басқа да әлеуметтік қозғалыстар мен бірлестіктер мысал бола алады. Тайпа, ұлыс, ұлт этноәлеуметтік; әйелдер, балалар, жастар, зейнеткерлер және т.б. әлеуметтік-демографиялық; қалалық және ауылдық халық, әртүрлі аудандар мен аймақтардың халқы және т.б. әлеуметтік-аумақтық қауымдастықтар болып табылады. Жалпы осы шекаралар шартты ғана, өйткені тапты, отбасын және ұлтты әлеуметтік топтың алуан түрі ретінде қарастыруға болады.

Әлеуметтік қатынастар – әлеуметтік өзара әрекет формаларының бірі, ол ұзақтығымен, ауқымды әлеуметтік байланыстарымен ерекшеленеді. Әлеуметтік қатынастар – ұзақтығымен, тұрақтылығымен, жүйелілігімен және өзін-өзі жандандыруымен ерекшеленетін әлеуметтік әрекеттің бір формасы. Тұлғааралық, тапаралық, ұлтаралық және т.б. әлеуметтік қатынастарға мысал бола алады. Әлеуметтік қатынастардың өзіндік ерекшелігі, ең алдымен, олардың кешендік сипат алуында, өйткені ол экономикалық, саяси немесе рухани қатынастарды қамтумен қатар қоғамдық қатынастардың бүкіл жиынтығын алып

жүрушілері, субъектілері – тұлғаның және оның топтарының, қауымдастықтарының қатынастарын да қамтиды. Әлеуметтік қатынастар субъектілерінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты, оларды әлеуметтік-топтық (таптар, әлеуметтік топтар, жіктер); әлеуметтік демографиялық (ер адамдар, әйелдер, балалар, жастар, зейнеткерлер және т.б.); әлеуметтік-этникалық (ұлт, ұлыс, ұлттық және этнографиялық топтар және т.б.); әлеумет-кәсіби (еңбек ұжымдар, кәсіби бірлестіктер); тұлға аралық және т.б. әлеуметтік қатынастарға бөлінеді. Өзінің мазмұны жағынан да әлеуметтік қатынастар, яғни әлеуметтік субъектілер өзара қатынастарында (байлық, билік, мәртебе, білім және т.с.с) басшылыққа алатын мақсаттары және құнды бағыт-бағдарларының мазмұны бойынша да көп түрлі.

Әлеуметтік құндылықтар – жалпы көпшілік таныған мінез-құлықстандарты, яғни қоғамның немесе әлеуметтік топтың алға қойған мақсаттары жөнінде және сол мақсаттарға жеткізер негізгі жолдар мен құралдар туралы сенімдер.

Әлеуметтік құрылым – қоғамның немесе әлеуметтік топтың ішкі құрылысы, белгілі шеңберде әлеуметтік топтардың, институттардың өзара әрекеттерінің және олардың арасындағы қатынастардың реттелген жиынтығы. Әлеуметтік құрылымның негізіне қоғамдық еңбек бөлінісі, әртүрлі әлеуметтік топтардың ерекшелікті қажеттіліктері және мүдделері, құндылықтары, нормалары және рөлдері, өмір салты және т.б. жатады. Әлеуметтік құрылым ұғымы «таптық құрылым» ұғымынан кең, өйткені ол қоғамдағы таптармен қатар, басқа да әлеуметтік топтарға, жіктерге және т.б. бөлінуін қамтиды. Әлеуметтік құрылым қоғамның тұтастығын және тұрақтылығын сақтауда және оның орнықты өмір сүруінде өте маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік құрылым мәселесі әлеуметтік стратификация теориясының назарындағы басты мәселе.

Әлеуметтік мәдениет – адамдарға ортақ белгілі бір өмір салтымен байланысқан және бүкіл қоғам немесе әлеуметтік топтар шеңберінде тәжірибені тәртіпке келтіру және әлеуметтік реттеушілік қызметін атқаратын дүние. Құндылықтар, мінез – құлық нормалары мен ережелері туралы түсінік жүйесі. Әлеуметтік мәдениет қоғамдық өмірді ұйымдастырады, сол қоғам мүшелерінде немесе әлеуметтік топ мүшелерінде бірлік пен ұқсастық сезімін тудырады. Әлеуметтік мәдениет адам

жасағанның бәрін камтып, қоғам, әлеуметтік топ мойындаған және меңгерген өте күрделі де кең және көп жақты құбылыс. Ол материалдық заттар (ғимарат, еңбек құралдары, жыбдықтар, кітаптар, суреттер, тұрмыстық заттар, діни храмдар және культ заттары және т.б.) және материалдық емес рухани дүниелер (білім және идеялар, заңдар мен нормалар, мінез – құлық ережелері және құндылықтар, тіл, дәстүр, салт және т.б.) формаларында өзінің көрінісін табады. Алдыңғы ұрпақтар жасап, кейінгі ұрпақтарға берілген, олар қабылдап, игерген мәдениеттің бөлігі мідени мұра болып табылады. Егерде әңгіме бүкіл қоғамның әлеуметтік мәдениеті туралы болмай, тек оның бөлімінің (әлеуметтік топ, қауымдастық және т.б.) мәдениеті жөнінде болғанда, субмәдениет ұғымы жиі қолданылады. Субмәдениеттің бір түрі – контрмәдениет.

Әлеуметтік мәртебе – белгілі бір құқықтар және міндеттер жиынтығымен байланысқан қоғамдағы тұлғаны немесе әлеуметтік топтың жалпы қалыптық жағдайы.

Әлеуметтік мәртебе – тұлғаның, әлеуметтік топтың қоғамдағы жағдайының, орнының интегралды көрсеткіші. Бұл көрсеткіш олардың мамандығын, кәсібін, лауазымын, нақты атқаратын жұмысының сипаты, материалдық жағдайын, саяси ықпалын, партия және кәсіподақ мүшелігін, іскерлік байланыстарын, ұлтын, дінін, жасын, отбасылық жағдайын, туыстық байланыстарын және т.б. қамтиды. Осылардың бәрін Р.Мертон «мәртебе жиынтығы» деп атаған. Әлеуметтік мәртебе туа біткен мәртебеге, яғни субъектінің еркінен тыс, дүниеге келгенде алғаш мәртебесі (нәсілі, жынысы, ұлты және т.б.) және қолы жеткен мәртебеге, яғни тұлғаның өз күшімен жеткен мәртебесі болып бөлінеді. Индивид әлгі екі мәртебеден тұратын аралас мәртебені де иеленеді. Әдетте тұлғаның бірнеше әлеуметтік мәртебесі болады, бірақ солардың ішінде біреуі басты мәртебе болып саналады (мысалы, жұмыс орнындағы қызметі).

Әлеуметтік мемлекет – халықтың (тіршілік) деңгейін арттыруға немесе тұрақты қамтамасыз етуге, азаматтардың құқығы мен бостандығын қорғауға және жүзеге асыруға, заманауи денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесін жасауға, мүліксіз және аз мүлікті жіктерді қолдауға, әлеуметтік жан-жалдарға жол бермеуге

және табысты шешуге және т.б. бағытталған демократиялық мемлекет.

Әлеуметтік мемлекет ұғымының айналымға кіргеніне көп бола қойған жоқ. Соған қарамастан ол ғылымда, саясатта, насихатта, публицистикада т.б. нық бекіді және белсенді қолданып келеді.

Әлеуметтік мобильдік (лат. mobiles жылжымалы) – жеке адамның немесе әлеуметтік топтың бір әлеуметтік жіктен (қабаттан) екіншісіне өтуі, әлеуметтік субъектінің әлеуметтік құрылымдағы орнының өзгеруі. Әлеуметтік мобильдік ұғымын әлеуметтануға еңгізіп, осы мәселені зерттеу үшін көп еңбек сіңірген П.А.Сорокин. Ол әлеуметтік мобильдікті индивидтердің бір әлеуметтік топтан басқа топқа ауысуын; әлеуметтік топтардың бірі жойылып, басқалардың пайда болуын; топтардың тұтас жиынтығы жойылып, олардың орнын басқа топтардың басуын түсіндірді. Әлеуметтік мобильдік әлеуметтік өмірдің маңызды көрсеткіші, ол көптеген факторларға байланысты. Ол тарихи дамудың әртүрлі кезеңдерінде (мысалы, ол индустриалды, әсіресе постиндустриалды қоғамдарда, аграрлық, индустриалдыққа дейінгі қоғамдарға қарағанда айтарлықтай жоғары) және жекелеген елдердің біркелкі емес жағдайларында көп өзгешеленеді. Әлеуметтік мобильдік ең алдымен горизонтальдыға бөлінеді, мұнда ауысу қандай да бір әлеуметтік деңгейдің (мысалы мамандығын, лауазымын, жалақысын және т.б. өзгертпей ауылдан қалаға, бір аймақтан келесі аймаққа өту) шеңберінде жүреді және вертикальдыға бөледі. Бұл әлеуметтік мәртебенің өсуі немесе төмендеуімен байланысты (мысалы, қызметте көтерілуі немесе төмендеуі, мамандықтың өзгеруі, біліктілік, білім деңгейлерінің өзгеруі және т.б.). Вертикальды әлеуметтік мобильдік өз кезегінде өрлеу және құлдырау мобильдігіне бөлінеді. Вертикальды мобильдіктің жоғары деңгейде болуы қоғамның ашықтығының, демократиялығының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Әлеуметтік мотивация(фр. motif талаптану, ниеттену) – тұлғаның немесе әлеуметтік топтың белсенділік пен қызметке іштей талаптануы, олардың мұқтаждықтарын тудыратын және осы белсенділік пен қызметтің бағытын анықтайтын ниет.

Адамдардың және олардың топтарының қажеттілікті қандай да бір мөлшерде ұғынуы олардың белсенділігінің, қызметінің басты қайнар көзі болып табылады, ал оның бағытталуы әлеуметтік субъектілердің меңгерген құндылықтарға сәйкес әрекет етуге дайындығымен байланысты. Әлеуметтік мотивация индивидуалдық және топтық болуы да мүмкін. Әлеуметтануда әлеуметтік мотивацияны қызметке түрткі болатын және адамдарға қайсыбір стереотиптердің ықпалы себепші болатын мотивация деп қатаң бөлу орын алған.

Әлеуметтік неке – еркектер мен әйелдердің отбасылық одағының негізінде және күйеуі мен зайыбының бір-бірімен және олардың ата-ана ретінде балаларымен қарым-қатынастарын сәйкестендірілген нормалар көмегімен реттейтін әлеуметтік институт.

Әлеуметтік нормалар – адамдардың іс-әрекетін, қоғамдық өмірді белгілі бір мәдениет құндылықтарына сәйкес және қоғам тұтастығын, тұрақтылығын нығайтатын мінез-құлықтық, стандартты реттейтін ереже. Әлеуметтік нормалар әлеуметтік құндылықтар негізінде туындайды. Егер де әлеуметтік құндылықтар нақты әлеуметтік құбылыстар мен үрдістерге қатынасты көрсетсе, әлеуметтік нормалар олармен не істеуге және қалай істеуге болады деген сұраққа жауап береді. Сондықтан олар адамдардың тіршілік етуінің нақты жағдайында қолдануға болатын мінез-құлқының шекарасын анықтайтын адамдар мінез-құлқына, олардың үлгісіне нақты заң іспетті. Әлеуметтік нормаларды бұзбау әдетте әлеуметтік марапаттаулар және әлеуметтік жазалар қолдану жолдарымен, яғни жағымды және келеңсіз санкциялармен қамтамасыз етіледі. Әлеуметтік нормалар ең алдымен құқықтық және моралдық болып бөлінеді.

Әлеуметтік өзгеріс – әлеуметтік жүйелердің, олардың элементтерінің бір жүйеден екінші жүйеге өтуі.

Әлеуметтік өлшем – сандық және бағалық негізде әлеуметтік құбылыстар мен процестер туралы әлеуметтану ақпаратын алу мен зерттеу процесі. Әлеуметтік өлшем – эмпирикалық әлеуметтану зерттеуінің негізі. Кез келген әлеуметтік объектінің өзіне тән қасиеттері, сипаттары, байланыстары мен қатынастары болады, оларды кеңістік пен уақыт, қайталану интенсивтілігін және т.б. белгілі бір

масштапта сандық көрсеткіштермен яғни шкала негізінде білуге болады. Әлеуметтік өлшемнің сапасы бір жағынан, оған концептуалдық, теориялық, ұғымдық амалдың дұрыстығына, екінші жағынан, құрал-жабдық деңгейіне, оны жүргізудің техникасына байланысты.

Әлеуметтік прогресс(лат.*progressus* – алға қарай қозғалыс, жетістік) – қоғамдық дамудың бағыты, онда қоғамдық өмірдің қарапайым және төменгі формасынан күрделі және жоғарғы формасына қарай қоғамның үдемелі қозғалысы іске асады. Өртүрлі бағыттағы әлеуметтанушылар және саясаттанушылар әлеуметтік прогресті алуан түрлі түсінеді. О.Конт оны білім деңгейінің артуынан, Г.Спенсер әлеуметтік біртектестіксіздіктің өсуінен көрді. Марксизм оны бір қоғамдық-экономикалық формациядан келесі жоғарғысына заңды өту деп қарастырды. Э.Дюркгейм әлеуметтік прогресті механикалықтан органикалық бірдейлікке өту мәселесімен байланыстырды. Қазіргі әлеуметтану мен саясаттануда әлеуметтік прогресті көбінесе аграрлық, индустриалдыққа дейінгі қоғамдардан индустриалдыққа, одан постиндустриалдыққа қозғалумен байланыстырады. Әлеуметтік прогрестің критерилері туралы және олардағы объективтілік пен субъективтіліктің арасалмағы жөніндегі мәселе күрделі болып табылады, көптеген зерттеушілер әртүрлі шешім қабылдайды. Кейбір ғалымдар тарихи дамуды бірбағытта емес, қоғамдардың бір-бірінен тәуелсіз, параллелді қозғалыстары деп қарастырды. Екіншілері тарихты шеңбер бойындағы циклдық қозғалыс, бейберекетсіз, маятниктік қозғалыс ретінде бейнелейді. Әлеуметтік прогресс қоғам дамуының жалпы бағытын айқындайды, бірақ ол уақытша және бірең-сараң тарихи бұрылыстардың, айналмалардың және бұлталақтардың, тоқыраулардың, тұйыққа тірелетін ситуациялардың және жолдан қайту қозғалыстарының, жекелеген өркениеттердің құрып кетуі және т.б. болатынын жоққа шығармайды. Тек ескі, дәстүрлі, жалпақ эволюционизм ғана тарихтың барысын теп-тегіс, жатық, үздіксіз дамитын етіп көрсетеді. Әлеуметтік прогреске қазіргі жаһандық мәселелер нақты қауіп-қатер төндіріп отыр. Әлеуметтік прогреске қарсы тұрған құбылыс-әлеуметтік регресс.

Әлеуметтік процесс (үдеріс) – қоғамның тіршілік әрекетінің, әлеуметтік өзгерістерінің, әлеуметтік динамикасының негізі және қайнар көзі. Негізгі әлеуметтік процестерді классификациялауды 20-жылдары америка әлеуметтанушылары Р.Парк және Э.Берджес ұсынды. Олар әлеуметтік процестердің келесі түрлерін бөліп көрсетті: кооперация, бәсекелестік, бейімделу, жанжал, ассимиляция, амальгамизация. Қазіргі әлеуметтану бұларға әлеуметтік топтарға тән әлеуметтік процестердің екі түрін қосады: шекараны және жүйелі байланысты қолдау. Шынайы өмірде әлеуметтік процестің аталмыш түрлері өзара тығыз байланысқан. Әлеуметтік үдерістер – әлеуметтік басқа да көптеген қимыл әрекеттерден бөлінген бір бағытты және қайталанатын әрекеттер мен өзара әрекеттер жиынтығы.

Әлеуметтік роль – тұлғаның әлеуметтік мәртебесімен және сол қоғамдағы тиісті мәртебенің адамдар үшін әдеттегідей болуымен байланысты тұлғаның күткен мінез-құлқы. Адамдардың мінез-құлқын әлеуметтік мәртебесіне сәйкес нормативті реттейтін әлеуметтік мәртебенің динамикалық мәселесі. Рөлдерінің осындай жиынтығын рөлдік жүйе деп атайды (Р.Мертонның анықтамасы бойынша «рөлдік жиынтық»). Әлеуметтік роль формальді бекітілуіде мүмкін (мысалы, заңды немесе басқа құқықтық актіде), формальді емес сипатта да болады (мінез-құлықтың көптеген моральдік нормалары). Бір адам көбінесе бірнеше әлеуметтік рольді атқарады, осымен байланысты рольдік шиеленіс, тіптен рольдік жанжал пайда болуы мүмкін. Әлеуметтік рольден рольдік мінез-құлықты айыра білу керек, соңғысы әлеуметтік жоспарланған күтілістегі мінез-құлықты білдірмейді, керісінше ол рольді атқарып отырған нақты мінез-құлқын білдіреді.

Әлеуметтік санкция – қоғам мүшелерінің және олардың бірлестіктерінің әлеуметтік нормаларды орындауын, бұзбауын қамтамасыз етуге бағытталған әлеуметтік реттеудің маңызды элементі.

Әлеуметтік санкция бұл әлеуметтік маңызды ситуацияда индивидтің ұстаған мінез-құлқына қоғамның немесе әлеуметтік топтың реакциясы; бұл әлеуметтік реттеудің әлеуметтік бақылаудың ең нақты құралы. Олар қоғам

мүшелерінің әлеуметтенуіне және әлеуметтік жүйелердің ықпалдасуына қызмет етеді. Әлеуметтік санкцияның сипаты қоғамның әлеуметтік даму деңгейімен, оның институттар жүйесінің жетілуімен анықталады. Өзінің мазмұны бойынша әлеуметтік санкция жағымды, марапаттаушы және келенсіз жазалаушы болады. Формасы бойынша әлеуметтік санкция құқықтыққа (яғни мемлекеттік заңда немесе әкімшілік нормативтік актілерде қабылданған) және моральдық міндет, қоғамдық пікір және т.б. күшімен орындалуы қамтамасыз етілетін моральдық пішінге бөлінеді.

Әлеуметтік-саяси ақпарат (лат. *informatio* - түсіндіру, хабар беру, мәлімет беру) – қоғам мүшелерінің арасында, олардың топтары арасында, әлеуметтік және саяси ұйымдар мен бірлестіктер арасында айырбас және олардың өз қызметтерінде қолданатын зат болып табылатын әлеуметтік және саяси өмір туралы білім, мәлімет, мағлұмат, хабар жиынтығы.

Әлеуметтік-саяси ақпарат коммуникацияда, адамдар арасындағы қарым-қатынаста, саясатта, қоғамды басқаруда, ғылым, оқу және тәрбие қызметінде, үгіт пен насихатта маңызды роль атқарады. Әлеуметтанушылар бүгінде «ақпараттық қоғам» жөнінде бекер айтып жүрген жоқ, онда ақпараттандыру қоғамдық прогрестің басты факторы ретінде көрінеді. «Инфократия» ұғымы пайда болып, ол әлеуметтік-саяси ақпарат билігі мағынасында қолданылады, дәлірек айтқанда әлеуметтік-саяси ақпаратты толық қолына жинаған элитаны білдіреді және оның күшеюі авторитаризм және тоталитаризм тенденцияларын туындатуы мүмкін. Әлеуметтік-саяси ақпарат қозғалысының үрдісі, оны алу, енгізу, тарату және байыту ақпараттық қоғам ретінде көрінеді. Одан әлеуметтік-саяси ақпараттың қайнар көзін, объектісін, оны тұтынуды және коммуникативтік құралдарды, олардың арасындағы байланыс арналарын айыра білуді қажетсінеді. Әлеуметтік-саяси ақпаратты өндіруде шешуші роль ғылымға тиесілі, ал оны қалыптастыру мен тарату-бұқаралық коммуникация құралдарына тиесілі. Әлеуметтік-саяси өмірде әлеуметтік-саяси ақпараттың толықтығы, негізділігі және сенімділігі мәселесі орталық мәселенің бірі болып табылады, өйткені оны өндіру мен таратудағы субъективтік ықпалдардан

және дезакпараттандыру мақсатында саналы бұрмалаулардан сақтап қалуына кепілдік жоқ.

Әлеуметтік-саяси белсенділік – қоғамдық өмірдің әлеуметтік және саяси құрылысын сақтауға және өзгертуге бағытталған адамдардың немесе әлеуметтік-саяси топтардың және бірлестіктердің саналы мақсатқа жетушілік өмір қызметінің көрінуі.

Әлеуметтік-саяси болжамдау – қандай да бір әлеуметтік және саяси құбылыстар мен процестерді, осы саланы бағдарламалау мен басқаруды оңтайландыру мақсатындағы дамудың нақты келешегін зерттейді. Қоғам, мемлекет, саясат дамуы болашағын күні бұрын көре білу аса күрделі және қиын үдеріс, өйткені оларға көптеп саналатын алуан түрлі факторлар сөзсіз ықпал етеді. Өмірдің өзі осы салалардағы болжамдардың бәрінің бірдей іске аса бермейтіндігін көрсетті. Соған қарамастан әлеуметтік-саяси болжамдаусыз жоспарлар мен бағдарламалар құру, қоғамдық өмірге жетекшілік етумен басқару мүмкін емес. Әлеуметтік-саяси жоспарлау экстраполяция, модельдеу әдістерін және эксперттік сауалнаманы қолдану негізінде іске асады. Әлеуметтік-саяси болжамдау үш түрге бөлінеді: қысқа мерзімдік (екі жылға дейін), орташа мерзімдік (5 немесе 10 жылға дейін) және ұзақ мерзімдік (10-20жыл, одан да көп жылдар). Әлеуметтік-саяси болжамдауда қабылданған шешімдердің таяу және алыстағы салдарларын анықтау міндеті өте маңызды және өзекті.

Әлеуметтік-саяси дағдарыс – қоғам мен мемлекеттің сондайлық әлеуметтік-саяси қалпы, саяси-әлеуметтік қайшылықтардың тұтқиылдан асқынуы негізінде олардың тұрақтылығын, байыпты өмір сүруі мен дамуын бұзады.

Әлеуметтік-саяси дисфункция– қайсыбір әлеуметтік немесе саяси жүйенің (қоғам, мемлекет, әлеуметтік топтар, партиялар) сыртқы ортада өмір сүруіне, тірі қалуына және бейімделуіне ықпал жасайды немесе өмір сүруін бұзады.

Әлеуметтік-саяси дисфункция – функцияға карама-қарсы, бірақ ол абсолютті емес, біршама ғана. Олардың ара қатынасы статикалық емес, динамикалық болып табылады. Функция сияқты әлеуметтік-саяси дисфункция ашық (анық) және жабық (латенттік) болып бөлінеді.

Әлеуметтік-саяси жанжал–қоғамда әлеуметтік және саяси қарама-қайшылықтар дамуының жоғары сатысы, екі жақтың (адамдардың, әлеуметтік және саяси топтардың, күштердің, институттардың т. б.) бір шама шиеленісті қактығысуын, қарама-қарсы мүдделерді жүзеге асыру барысында олардың саналы түрде қайшылықты күшейту тенденциясын сипаттайды. Әлеуметтік-саяси жанжал қоғамдық өмірдің барлық немесе тек қана жекелеген салаларын, жақтарын қамтуы мүмкін. Осымен байланысты олар жалпы немесе саяси, экономикалық, әлеуметтік, идеялық-рухани және басқа да болады.

Әлеуметтік-саяси жіктеліс – қоғамның, мемлекеттің және т.с.с. бөлшектену процесі, олардың құрамдас бөліктерінің шектелуі мен мамандандырылуы және оларда жаңа құрылымның, мәртебенің және функцияның пайда болуы.Көптеген әлеуметтанушылар-Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Т.Парсонс және т.б. оның қайнар көздерін, мәнін және рөлін әртүрлі түсінсе де, оған аса маңыз беріп, бұл мәселеге көп көңіл аударған. Әлеуметтік-саяси жіктеліс өндіргіш күштердің дамуымен, еңбек бөлінісімен, қоғамдық бөлумен және басқа да факторлармен байланыстырылды. Ол көптеген негіздерде және бағыттарда, атап айтқанда әлеуметтік мүдделер, функциялар, мәртебе, мәдениет және т.б. орай жүреді. Жер шаруашылығынан мал шаруашылығының бөлінуі, олардан қолөнер мен сауданың, кейін ғылымның, білімнің, басқарудың және т.б. бөлінуі әлеуметтік-саяси жіктелістің әлеуметтік тұрғыдан мәнді тарихи мысалы бола алады. Бүгінде әлеуметтік-саяси жіктеліс ғылыми техникалық революциямен және қоғамның акпараттануымен байланысты, бұлар жаңа мамандықтардың пайда болуына және ескі мамандықтардың, функциялардың, қызмет түрлерінің мазмұндарының жаңалануына әкеледі. Бұл әлеуметтік айырмашылықтар: әлеуметтік құрылымды, мәртебені, мүдделерді, құндылықтарды, нормаларды, рөлдерді, өмір салтын, дағдыларды және т.б. үлкен өзгерістерге соқтырады. Әлеуметтік-саяси жіктеліс күрделі де қарама-қайшылықты үдеріс. Бір жағынан ол прогрессивті үдеріс, онсыз бүгінде қоғамның және тұлғаның дамуы, олардың белсенділігі, шығармашылық қызметінің табысты болуы мүмкін емес; екінші жағынан ол дамуға келеңсіз ықпал ететін әлеуметтік теңсіздікке соқтырады. Әлеуметтік-саяси жіктелістің бір формасы-әлеуметтік стратификация.

Әлеуметтік-саяси заңдар – қоғамның, мемлекеттің және басқа әлеуметтік-саяси күштердің, институттардың және т. б. сипатын және жалпы даму бағытын анықтайтын әлеуметтік және саяси құбылыстар мен процестердің арасындағы қажетті, мәнді, қайталанатын және тұрақты өзара байланыстар. Гегель, Конт, Маркс және т.б. әлеуметтік-саяси заңдарды мойындап, олардың ғылыми танымын және қолданудағы рөлі мен маңызын, мүмкіндігі мен қажеттігін мойындаған. Көптеген қоғамтанушылар осы әлеуметтік-саяси заңдарды танып білу қоғамдық ғылымдардың басты мақсаты болады деп есептеді. Әлеуметтік-саяси заңдар қоғамдық-саяси дамудың негізгі бағытын, оның тенденциясын анықтайды. Бұл осы бағыттан қайсыбір кездейсоқ ауытқулардың болатындығын жоққа шығармайды. Адамдар әлеуметтік-саяси заңдарды тоқтата алмайды. Олар адамдар қызметі арқылы көрінетін болғандықтан, соңғысы олардың көріну жолына, формасына және тәсілдеріне маңызды ықпал етеді. Әлеуметтік-саяси заңдар барлық әлеуметтік-саяси субъектілердің жиынтық әрекеттерінің негізінде қалыптасады. Оларды білу қоғам мен мемлекет дамуының жалпы жолдары мен перспективаларын ғылыми болжауға мүмкіндік береді және осы негізде оларға жетекшілік етіп, басқаруға болады.

Әлеуметтік-саяси идеал – қазіргі қоғамдық және мемлекеттік құбылыстың бейнесі, қоғамның әлеуметтік-саяси дамуын, оның құрылымын оптимизациялау жолындағы басты, түпкі мақсат.

Әлеуметтік-саяси институттар – біршама жоғары ұйымдасқан әлеуметтік және саяси жүйелік түзілім, ол тұрақты құрылымымен, өз элементтерінің интеграциясының терендеуімен, олардың функцияларының көпжақтылығы, икемдігі және қозғалмалығымен ерекшеленеді. Әлеуметтік-саяси институттар-адамдардың қандай да бір нақты және маңызды қажеттіліктерін немесе тұлғалық, топтық немесе қоғамдық сипаттағы белгілі бір мақсаттарға жету үшін құрылатын бірлестігі. Қоғамәлеуметтік-саяси институттар құра отырып, өзінің тіршілік әрекетінің маңызды салалары мен мәселелерінің өзара әрекеттерінің әлеуметтік және саяси нақты түрлерін бекітеді, әрі нығайтады, оларды сол

қоғамның барлық мүшелері үшін немесе әлеуметтік топтары үшін, сол мемлекеттің барлық азаматтары үшін немесе партия мүшелері үшін, басқа саяси ұйымдар үшін тұрақты және міндетті етеді. Әлеуметтік-саяси институттар-бұл отбасы, мемлекет, оның органдары(парламент, президент, үкімет, сот) партиялар, білім беру жүйесі, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамтамасыз ету жүйелері, заводтар, банктер, рыноктар, ғылыми және мәдениет ұйымдары мен мекемелері, бұқаралық ақпарат құралдары, дін және т.б. Әлеуметтік-саяси институттарға өзара әрекет ететін субъектілердің функциялары мен құзырларын нақты шектеу, олардың әрекеттерін үйлестіру, қатаң бақылау мен реттеу тән. Әлеуметтік және саяси байланыстар, әлеуметтік-саяси институттардың негізіне жататын, институттық, әлеуметтік және саяси институттарды құру үдерісі институттендіру (институционализация) деп аталады.

Әлеуметтік-саяси институттендіру – қоғамдағы және мемлекеттегі адамдар қызметін ұйымдастырудың тұрақты формасы ретінде әлеуметтік және саяси институттарды қалыптастыру, құру үдерісі. Әлеуметтік және саяси институттендіру адамдардың спонтанды, алдын ала болжаусыз әрекетін, мінез-құлқын нормативтік жолмен күні бұрын болжалдайтын, тәртіптелетін, ұйымдастырылатын, реттелетін әлеуметтік-саяси мәртебелері мен рөлдерін, құндылықтары мен нормаларын, бақылауды ұйымдастыруды анықтайтын және бекітетін әрекетке, мінез-құлыққа және т.с.с. алмастыруды білдіреді.

Әлеуметтік-саяси институттендіру қоғаммен мемлекеттің анық мәртебелік-рөлдік құрылымын құруға мүмкіндік береді, сөйтіп оның тіршілік әрекетінің ұйымдасушылығын, реттеушілігін және тиімділігін арттырады. Әлеуметтену адам өмірінде қандай рөл атқарса, әлеуметтік және саяси институттендіру қоғам мен мемлекет өмірінде сондай роль атқарады.

Әлеуметтік-саяси коммуникация – тікелей қарым-қатынас және тиімді құралдарды пайдаланып ақпарат алмасу жолымен екі немесе одан да көп әлеуметтік және саяси субъектілер арасындағы өзара әрекет-әрекетісі немесе процесі. XX ғасырдың 20 жылдарынан бастап коммуникация мәселесіне

бихевиоризм, символдық интеракционизм, персонализм, экзистенциализм үлкен көңіл аударды. Соңғы онжылдықта оған көп көңіл бөлу «ақпараттық қоғам» теориясының жасалуымен, қоғам дамуындағы коммуникацияның орны мен рөлін абсолюттендірумен байланысты. Әлеуметтік және саяси өмірде бұқаралық коммуникация құралдарының-теледидар, радио, баспасөз, киноматография және т.б. қызметі аса маңызды, олар ақпаратты қалыптастыруды және халыққа таратуды қамтамасыз етеді.

Әлеуметтік-саяси конвергенция – түрлі әлеуметтік және саяси жүйелердің, олардың құрылымдарының өзара байланысының, олардың, арасындағы әрекеттің күшеюі мен тереңдеуі негізінде, олардың мәнді ерекшеліктерін бәсеңдетіп және ГТР даму процесінде ортақ белгілердің айқын көрініс табуының және өндірісті қауымдастырудың артуы, дүние жүзінің интернационалдануы мен ауқымдалуының біртіндеп жақындасуы.

Әлеуметтік-саяси қиял - әлеуметтік-саяси фантазияның түрі, іске аспайтын арман, ғылыми дәлелденбеген жобалар, жоспарлар және т.б.

Әлеуметтік-саяси қозғалыс – адамдардың әлеуметтік және саяси өзгерістерді қолдау немесе қарсылық көрсетуге бағытталған ұжымдық әрекетімен байланысқан әлеуметтік және саяси процестердің бірден-бір формасы.

Әлеуметтік-саяси мониторинг (лат.monita-еске салатын, ескертетін) – қандай да бір әлеуметтік-саяси құбылыстың немесе үдерістің және оны болжамдаудың дамуы барысына бақылау жасау мақсатында бұқаралық ақпарат құралдарының тұрақты, жүйелі ақпарат жинауы (мысалы, қоғамдық пікір мониторингі).

Әлеуметтік-саяси мүдделер—қоғамның, әлеуметтік топтардыңнемесе қауымдастықтың, партиялардың, ұйымдардың, немесе қозғалыстардың әлеуметтік және саяси саладағы қажеттілігінің көрінісі, қоғамдық өмірде субъектілердің әлеуметтік-саяси әрекеттерінің себептері, қайнар көздері, талаптары, мотивтері қызметін атқарады. Әлеуметтік-саяси мүдделердің қоғамдағы айырмашылығы көптеген жағдайлармен байланысты, олардың ең бастысын әртүрлі әлеуметтік және саяси топтар мен тұлғалардың әлеуметтік-

саяси мәртебелерінің және рөлдерінің айырмашылықтары анықтайды. Әлеуметтік-саяси мүдделердің ортақтығы адамдардың әлеуметтік және саяси бірлестік шеңберінде бірігуінің және топтасуының негізін атқарады. Әлеуметтік-саяси шиеленістердің, әлеуметтік және саяси қақтығыстардың пайда болуының және шиеленісуінің негізінде әлеуметтік-саяси мүдделердің маңызды айырмашылықтары және қарама-қайшылықтығы жатыр. Солай дегенмен, адамдар өздерінің шын мәніндегі әлеуметтік-саяси мүдделерін түсінбейді немесе жаман түсінетін болады. Әлеуметтік-саяси мүдделерді түсінудің өзі тұлғаның, топтың немесе қоғамның, партияның, ұйымның әлеуметтік-саяси мәртебесін басқалардікімен салыстыру үдерісінде жүреді. Әлеуметтік-саяси мүдделер қарама-қайшылықтарының тереңдеуі және шиеленісуі-әлеуметтік-саяси жанжалдардың басты себебі болып табылады. Қоғамда оларды есепке алу, үйлестіру әлеуметтік саясаттың маңызды міндеттерінің бірі болып саналады.

Әлеуметтік-саяси олигархия(грек.oligarchia-азшылықтың билігі) – 1)аз ғана адамдар тобының, көбінесе аса байлардың үстемдігін, саяси билігін қамтамасыз ететін басқарудың демократиялық емес формасы;2) олигархияның басында тұрған басқарушы, билеуші элита.

Әлеуметтік-саяси өзара әрекеттер – бір-біріне себепші болатын әлеуметтік және саяси әрекеттер жүйесі. Мұнда әлеуметтік немесе саяси бір субъектінің әрекеті басқалардың оған жауап ретіндегі әрекетінің себебі мен салдары болып табылады.

Әлеуметтік-саяси өзара әрекеттер адамдар өзара терең, тұрақты және жиі бір-бірінің мінез-құлқына ықпал еткенде орын алады, соның нәтижесінде әлеуметтік және саяси қатынастар қайтадан басталады және өзгереді. Әлеуметтік-саяси өзара әрекеттердің формаларына әлеуметтік және саяси топтар мен қауымдастықтар, институттар, ұйымдар және т.с.с. жатады. Әлеуметтік-саяси өзара әрекеттер әртүрлі негіздерге орай: біржақты және екіжақты; ынтымақтасты және жаулы (антагонистік); қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді; ұйымдасқан (мысалы, отбасында, партияда, мемлекетте

және т.б.) және ұйымдаспаған (мысалы, тобырда); тіке және жанама және т.с.с. болып бөлінуі мүмкін.

Әлеуметтік-саяси реттелу (лат.regulare-жөнге салу, тәртіпке келтіру) - қоғам мен мемлекеттің, олардың құрылымдарының әлеуметтік-саяси өмірге, адамдардың, олардың топтарының, қауымдастықтарының және бірлестіктерінің әрекетіне және мінез-құлқына мақсатты ықпал ету үдерісі, бұл оларда қалыптасқан социомәдени және саяси түсініктерге, құндылықтар мен нормаларға сәйкес және әлеуметтік бақылау жүйесін пайдалануға орай жүреді.

Қоғам адамдардың ұйымдасқан, тәртіптелген және өзін-өзі реттейтін қауымдастығы, олардың арасындағы әрекеттер, өзара әрекеттер мен қатынастар, әлеуметтік саяси реттеуде шешуші рөл атқаратын, оларда қалыптасқан мәдениетке негізделеді. Адамдардың мінез-құлқының негізінде олардың қоршаған әлем туралы түсініктері, құнды бағыт-бағдарлары және қоғам мен мемлекет жасаған нормалар жатыр. Әлеуметтік-саяси реттеу әртүрлі сипатта болады: саяси, құқықтық, әкімшілік, моральдық, дәстүршілдік (яғни, салт пен дәстүрге) негізделген. Ол барлық деңгейде жүзеге асады: отбасынан, ұжымнан және басқа да шағын әлеуметтік топтардан бастап, қоғам мен мемлекетке дейінгі әлеуметтік-саяси реттеуде тұлғаның әлеуметтенуі, әлеуметтік-саяси өмірдің институттенуі, әлеуметтік бақылауды ұйымдастыру және оның әрекет ету механизмдері, қоғамдық пікірді қалыптастыру және оның күшін пайдалану және т.б. маңызды роль атқарады. Осының бәрі қоғам мен мемлекетті берекетсіздіктен, дисфункционалдыктан, аномиядан т.б. қорғауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-саяси реформа— қоғамның эволюциялық дамуына сәйкес және жүргізілетін өзгерістердің біртіндеп іске асырылуымен, бір қалыптылығымен сипатталған әлеуметтік немесе саяси өзгерістердің бірден-бір формасы. Әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар әлеуметтік-саяси өзгерістердің негізгі формаларын алуан түрлі сипаттайды-эволюциялық және революциялық. Біреулері (мысалы, марксистер) эволюциямен тек сандық өзгерістерді байланыстырса, екіншілері оны сапалық өзгерістермен байланыстырады. Басқалары эволюциямен, яғни әлеуметтік-саяси реформа негізінде сан-

дыкпен қатар түбегейлі, сапалық қайта құруларға жетуге болады деп есептейді. Тарихи тәжірибе көрсеткеніндей, әлеуметтік-саяси реформа тарихтың әртүрлі сатысында өзгеріссіз қалмайды: әлеуметтік-саяси реформаның көмегімен іске асыруға мүмкін еместі, мысалы XIX ғасырда, XX ғасырда іске асыруға болады екен. Бұл тұрғыдан алғанда қазіргі жағдайда, әсіресе терең, құрылымдық әлеуметтік-саяси реформаның маңызы ерекше артады. Әлеуметтік-саяси реформаның әдісін тауып жүргізу өте маңызды. Белгілі орыс-америка әлеуметтанушысы П.А.Сорокин осымен байланысты оның келесі мәселелерін атап көрсетті: реформа адам табиғатын таптамауы тиіс және оның базалық инстинктеріне қайшы келмеуі қажет; реформа жүргізу үшін алдымен нақты әлеуметтік жағдайларды жан-жақты ғылыми зерттеу керек; әрбір реформаны бастапқыда шағын әлеуметтік көлемде тестіден өткізу қажет; реформа өмірде құқықтық, конституциялық құралдармен жүзеге асуы тиіс.

Әлеуметтік-саяси тәрбие – тұлғаға ықпал жасаудың мақсатты бығытталған және жүйелі процесі, сол қоғамдағы өмірге дайындау мақсатында оның санасы мен мінез-құлқына әсер ету процесі; тұлғаны әлеуметтендірудің құрамдас бөлімі.

Әлеуметтік-саяси теңестіру – жеке адамның әлеуметтік-саяси қызметтің, әлеуметтік және саяси құндылықтар мен нормалардың жаңа түрлерін жемісті меңгеру мақсатында өзін басқа адамдармен, олардың топтарымен және бірлестіктерімен психологиялық бірдейлестіру процесі.

Әлеуметтік-саяси теңсіздік–адамдардың әлеуметтік және саяси жағдайларының біркелкі еместігі, олардың қоғамдағы теңсіздігі, тарихтың түрлі кезеңдерінде және түрлі елдер жағдайларында нақты мазмұнымен көрінетін ерекшелік. Әлеуметтік-саяси теңсіздік қоғамның таптарға; әлеуметтік қабаттарға (жік) және топтарға, сословиелерге және касталарға тікелей бөлінуінен, адамдардың және олардың бірлестіктерінің саяси және құқықтық мәртебелерінің мәнді айырмашылықтарынан көрінеді. Оның негізіне әртүрлі жағдайлар жатуы мүмкін: меншікті, байлықты иеленудегі айырмашылықтар, басқару және билік жүйесіндегі рольдер мен мәртебелердің әртүрлі болуы, ерекше құқық пен жеңілдіктердің болуы, білім деңгейінде

және кәсіби дайындықтағы айырмашылықтар, аумақтағы мекен-жайы, этникалық және діни айырмашылықтар және т.б. Әлеуметтік-саяси теңсіздікті индивидуалдық теңсіздікпен шатастыруға болмайды. Адамдар қайсыбір қатынастарда бірдей болған емес және болмайды да. Сондықтан индивидтердің абсолютті теңдігі болған емес, болмайды да. Әлеуметтік-саяси теңсіздіктің белгілі бір тарихи формаларын, олардың критерийлерін жоюға ұмтылыс бар. Теңсіздікті жоюға бағытталған ілім және әлеуметтік-саяси қозғалыстар эгалитаризм деп аталады. Әлеуметтік-саяси теңсіздіктің рөлін және маңызын жоққа шығаруға да немесе абсолюттендіруге де болмайды. Тарихи тәжірибе көрсеткеніндей, бір жағынан, ол адамдардың инициативасын және белсенділігін, теңгермешілікті жоюға ынталандырып әлеуметтік прогресте өте маңызды рөл атқарады, екінші жағынан, әлеуметтік-саяси теңсіздіктің шектен асқан, өткір формалары әдетте бұқара халықтың наразылығының пайда болуына және шиеленісуіне, әлеуметтік-саяси шиеленістің артуына, әлеуметтік қопарылыстардан бастап саяси төңкерістерге дейін әкеледі.

Әлеуметтік-саяси элита – қоғамның иерархиялық әлеуметтік құрылымында негізгі бұқара көпшіліктен белгілі бір ерекшеліктерімен айрықшаланып, жетекшілігі, жеңілдіктері бар және мемлекеттік билікке салмақты ықпал жасайтын немесе оны жүзеге асыратын адамдар тобы, жігі.

Әлеуметтік стратификация – өздерінің әлеуметтік мәртебесімен өзгешеленетін қоғамдағы түрлі әлеуметтік жіктердің жіктелу процесі және нәтижесі. Әлеуметтік стратификация қоғамның әлеуметтік біртекті еместігін, оның мүшелерінің және әлеуметтік топтардың әлеуметтік жағдайының бірдей еместігін, олардың әлеуметтік теңсіздігін бейнелейді. Қоғамның жіктерге (кабатқа) бөліну критерийлері объективті және субъективті болуы мүмкін. Бірақ, көбінесе мамандық, табыс, білім, престиж, тұланың өз әлеуметтік позициясын бағалауы және т.б. ерекшелейді. Әлеуметтанушылар әлеуметтік стратификация мәселесін әр тұрғыда қарастырғанымен, олардың ортақ көзқарасы бойынша әлеуметтік стратификация қоғамның иерархиялық сипаты бар табиғи және әлеуметтік жіктелісі. Әлеуметтік стратификация теориясын жасауға әсіресе П.А.Сорокин үлкен

үлес қосты. Ол қоғамның біртекті болмайтынын, жіктелісте болатынын жазды. Ол қоғамның топтарға бөлінетінін жоққа шығармады, бірақ модистік топтар теориясы қоғамның әлеуметтік құрылымын біржақты және қарапайым етіп көрсетеді деп санады. П.А.Сорокин вертикаль бойынша топ ішінде де әлеуметтік жіктелістің болатындығына бірінші болып көңіл аударды.

Әлеуметтік таптар(лат.classis-топ) – өз ішінде жалпы адамдарды принциптік әлеуметтік-экономикалық және саяси мәртебесіне қарай және сол мәртебеге орай бір-бірінен айрықшаланатын сапаларына сәйкес бірігетін ірі әлеуметтік топтар.Қоғамдағы таптардың бөлінуінің негіздері мен критерийлері жөніндегі мәселені әртүрлі зерттеушілер әр қалай шешті және шешіпте келеді. Бұрын таптарды бөлу теориясы ерекше кең етек алған еді, ол бойынша байлық, оның көлемі және оны алу тәсілдері тапты қалыптастырушы басты белгілер болып есептелді (А.Смит, Д.Рикардо, Ф.Гизо, О.Тьерри және т.б.). Сол кездегі қоғам, осымен байланысты, жер иесі ретінде рента алған феодалдарға, капитал иесі ретінде пайда табатын буржуазияға (капиталистерге); еңбегін иеленіп, оған жалақы алатын жұмысшыларға бөлінді. Осы көзқарастарға сүйеніп, марксизм өзінің таптар теориясын жасады. Ол таптардың тарихи құбылыс екенін көрсетті, өйткені олардың бұрындары болмаған кездері болған (олар алғашқы қауымдық құрылыста болмаған) және олар мәңгі өмір сүрмейді (қоғамдық прогрестің жоғары сатысы-коммунизмде олар болмайды), таптардың басты белгілерін оның өндіріс құрал-жабдықтарына, меншікке қатынасымен анықталатын тарихи, нақты экономикалық жүйедегі орны мен рөлі белгілейді; таптар күресі қоғамдық дамудың өзегі және басты қозғаушы күші,күрес жұмысшылардың билігін орнатуға әкеледі; соңғы өз кезегінде таптардың жойылуына жол ашады және тапсыз қоғам орнатуға өткізеді. Қазіргі батыс әлеуметтануы және саясаттануы қоғамның таптарға бөлінетінін жоққа шығармайды, сонымен қатар мұндай бөлудің ескіргенін немесе жеткіліксіздігін, біржақтылығын ескеріп, қоғамның әлеуметтік құрылымын сипаттауда алдыңғы қатарға әлеуметтік стратификация теориясын қойып отыр.

Әлеуметтік топ – жеке адамдардың бірлескен, ынтымақтасқан әрекетті жүзеге асыру қажеттігін қанағаттандыруға бағытталған адамдардың, олардың бірлестіктерінің әлеуметтік өзара әрекетінің негізгі бір формасы. Әлеуметтік топ ұғымы кең мағынада адамдардың отбасынан, құрбы-құрдастар тобынан бастап сол елдегі қоғамға дейін, тіптен бүкіл адамзатты қамтитын әлеуметтік бірлестік. Алайда, әлеуметтануда әлеуметтік топ көбінесе аса тар, өзіндік мағынада-белгілі бір жеке бастық, ұжымдық және қоғамдық мүдделер мен мақсаттарды жүзеге асыру үшін біріккен адамдардың өзара әрекеттерінің жиынтығын білдіретін қоғам ішіндегі жүйе ретінде түсіндіріледі. Әлеуметтік топ мүшелері өздерін онымен ұқсастырады және оның басқа мүшелерімен мойындалады (Р.Мертон). Әлеуметтік топ саны бойынша-үлкен және шағын; өзара әрекеттік сияптына қарай-біріншілік және екіншілік; өзара әрекетті ұйымдастыру және реттеу тәсіліне орай-формальді және формальді емес болып бөлінеді: Әлеуметтік теңсіздік негізінде пайда болатын және тұлғаның орнын, мәртебесін анықтауда шешуші және ерекше маңызды рөл атқаратын көп санды және алуан түрлі әлеуметтік топтың арасында мәртебелі әлеуметтік топтар (топтар, әлеуметтік жік және т.б.) ерекше орын алады. Әлеуметтік топтың қатарына әлеуметтік-топтық, әлеуметтік-этникалық, әлеуметтік-аумақтық, әлеуметтік-кәсіби және т.б. топтар кіреді. Әлеуметтік топты бір жағынан әлеуметтік қауымдастықтардан, екінші жағынан квазитоптардан айыра білу қажет.

Әлеуметтік төңкеріс – қоғам дамуындағы сапалық, терең төңкеріс, оның бүкіл саласын, бір әлеуметтік-экономикалық жүйені басқамен, одан жоғары прогресивтісімен алмастыру тәсілі. Әлеуметтік төңкеріс мәселесіне марксизм әлеуметтануы көп көңіл аударған. Ол әлеуметтік төңкерістің әлеуметтік эволюциямен өзара байланысқан қоғамдық дамудың бір формасы ретінде қарастырады. Әлеуметтік эволюция әлеуметтік төңкерістен бұрын жүреді де, оған негіз қалайды, әлеуметтік төңкеріс осы эволюциялық циклді аяқтайды және жаңа негізде әлеуметтік эволюцияға кеңістік ашады. Әлеуметтік төңкеріс марксизм үшін-тарихтың басты лакомотиві, бір қоғамдық-экономикалық формацияның басқасына ауысының заңды, қажетті, объективті жолы, өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастар дамуының диалектикасы

негізінде жүзеге асатын қоғамдық прогрестің маңызды формасы. Әлеуметтік төңкеріс әлеуметтік эволюциядан екі негізгі моментпен ерекшеленеді. Онымен байланысқан өзгерістердің сипатының тереңдігі мен сапасына және олардың шапшаң, жедел жүзеге асуына байланысты айрықшаланады. Бұдан басқа көзқарастағы әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар, әсіресе әлеуметтік-саяси эволюционизм позициясында тұрған, қоғамның бірте-бірте, бірқалыпты, баяу, эволюциялық дамуын оптимальды санайды, ал әлеуметтік төңкерісті тарихтың нормальды, табиғи барысынан ауытқу, аномалия санайды. Олар эволюциялық реформалардың көмегімен терең әлеуметтік қайта құруларды жүзеге асыруға болады деп есептейді, осымен байланысты әлеуметтік төңкерісті кездейсоқ, жанама, табиғилыққа қарсы және қажет емес оқиғаның барысы деп қарайды. Әлеуметтік төңкеріске олардың осылайша қарауын адамдардың жаппай қырылуы, ауыртпалыққа, өрескел зорлық-зомбылыққа, бей-берекетсіздікке ұшырауы анықтады. Әлеуметтік төңкерістің себептері, ең алдымен, объективті жағдайлармен байланысты. П.А.Сорокин, мысалы, оларды халықтың көпшілігінің негізгі инстинкттерін басып жаншудан көрді. Сонымен қатар, әлеуметтік төңкерісте субъективтік фактор, оның жетілуі үлкен рөл атқарады. Әлеуметтік төңкеріс типін оның шешетін міндеттерінің объективті мазмұны, сонымен қатар оның қозғаушы күштерінің сипаты және бұлардың алға қойған мақсаттары анықтайды.

Әлеуметтік ұйымдар – белгілі бір мақсатқа жету үшін құрылатын күрделі, өзара байланысқан, өзара иерархиялық әлеуметтік жүйелер, екінші қатардағы ірі әлеуметтік топтар. Көптеген әлеуметтанушылар әлеуметтік ұйымдарды әлеуметтік институттардың бір түрі ретінде, олардың күрделі түрі ретінде қарастырып, әлеуметтік ұйымдарды және әлеуметтік институттарды бірдейлейді, теңестіреді. Мысалы, мемлекетті және оның органдарын институт ретінде де және әлеуметтік ұйымдар ретінде де қарастыруға болады. Егер де осы құбылыстар шектелетін болса, онда әлеуметтік ұйымдардың сипатты белгілері болып төмендегілер саналады: а) мақсатты табиғат; б) мүшелерді мәртебе және бөлімдер бойынша бөлу; в) еңбек бөлінісі және оның функционалдық негізінде мамандануы

г) вертикальдық, иерархиялық қағидат бойынша басқаратын және басқарылатын жүйелерді құру; д) реттеудің және бақылаудың ерекше құралдарының болуы; е) жүйелі тұтастық. Әлеуметтік ұйымдар формальды және формальды емес ұйымдарға бөлінеді.

Әлеуметтік шындық—1) кең мағынада-бұл бүкіл қоғам, бүкіл қоғамдық өмір, «органикалықтан жоғары» тұрған шындық, өйткені «әлеуметтік» және «қоғамдық», «социум» және «қоғам» ұғымдарды жиі бірдейлестіріледі, синоним ретінде қолданылады; 2) тар, әлеуметтанулық мағынада-ол әртүрлі деңгейлерде (тұлға, әлеуметтік топ, қоғам) адами өзара әрекеттерден туындаған құбылыстармен және үдерістермен байланысқан қоғамдық болмыстың бөлімі, жағы, қасиеті. Әлеуметтік шындық – өзінің тар мағынасында-әлеуметтанудың объектісі ретіндегі социум. Бұл қоғам өмірінің экономика, саясат және рухани сияқты бір саласы емес, керісінше адамдардың, әлеуметтік топтар мен қауымдастықтардың, жалпы қоғамның әрекеттері мен өзара әрекеттері, әлеуметтік шындық өзіне: тұлғаны, әлеуметтік байланыстар мен өзара байланыстарды, әлеуметтік әрекеттерді, өзара әрекеттер мен қатынастарды, әлеуметтік топтар мен қауымдастықтарды, әлеуметтік құрылымды, әлеуметтік институттар мен ұйымдарды, әлеуметтік құндылықтар мен нормаларды, әлеуметтік рольдер мен әлеуметтік бақылауды және т.б. қосып алған.

Б

Бас жиынтық – әлеуметтану зерттеуіне жататын барлық әлеуметтік объектілердің жиынтығы.

Басқару – қоғамды тәртіптеу, ерекшілік салаларын сақтау, жетілдіру мен дамыту мақсатында қоғамға ықпал ету.

Басқару аппараты (лат. apparatus-жабдықтау)— қайсы-бір басқарушы биліктің шешімін жүзеге асырумен шұғылданатын ұйымдар мен мекемелердің және олардың қызметкерлерінің жиынтығы.

Басқару аппараты әртүрлі негіздерге сүйеніп: мемлекеттік және мемлекеттік емес, қоғамдық-саяси (мысалы, партиялардың немесе қоғамдық ұйымдардың); орталық, аймақтық және жергілікті және т.б. бөлінеді. Олардың әрқайсысы шектелген. Кез келген биліктің өмір сүруі үшін

басқару аппаратының рөлі аса маңызды, өйткені сол арқылы оның қоғам мен және оның құрылымдарымен тіке және кері байланысы жүзеге асады. Сонымен бірге, басқару аппараты биліктің өзін алмастырмауы тиіс, одан биік тұруға ұмтылмауы керек, мұндай жағдай әдетте биліктің бюрократиялануы кезінде болады. Демократиялық мемлекетте басқару аппаратының жұмысы азаматтық қоғам тарапынан тұрақты бақылауда болуы тиіс. Басқару аппаратының қызметі тұрақты болуы қажет, тіптен басшы адамдар жиі ауысқанның өзінде басқарудың сабақтастығын қамтамасыз етуі керек.

Бедел – белгілі бір тұлғаның немесе адамдартобының қоғамға немесе мемлекетке, әлеуметтік топқа немесе партияға, ұйымға, ұжымға т.б. жағдайға нақты немесе салмақты ықпал ететінін көрсететін жеке бастық және қоғамдық саласы, қоғамның, әлеуметтік топтың, ұжымның мемлекеттің, қоғамдық саяси ұйымның мойындауы.

Белл Даниел(1919 ж. т.)– американың белгілі әлеуметтанушысы, постиндустриалды қоғам тұжырымдамасының және деидеализацияның жетекші авторларының бірі.

Билік – әлеуметтік-саяси қатынастар жүйесі, өзінің ерік жігері мен беделіне, құқықпен моральдық нормаларға күш көрсету мен жазалауға, дәстүр-салтқа арқа сүйеген басқа адамдардың және олардың топтарының әрекеті мен мінез-құлқына шешуші ықпал жасай алатындай қабілетті, құқ пен мүмкіндікті көрсетеді. Биліктің мәні үстемдік пен бағыныштылықта, ол басшы мен қол астындағы адамдардың қатынастарынан өзінің көрінісін табады.

Біріншілік топ – өзара әрекеті тіке, тұлға аралық сипат алған және өзара қолдауды жорамалдайтын топ.

Бихевиоризм (ағыл. **behavior**–мінез-құлық)–АҚШ-та кеңінен тараған және адамдардың сыртқы ортаның ықпалына таза физиологиялық реттегі түсіндірілген реакциясына адамдардың мінез-құлқын өзінің пәні санаған позитивистік әлеуметтану мен психологияның бірден-бір маңызды бағыты. Бұның негізін қалағандар американдық психологтар Э.Торндайк пен Дж.Б. Уотсон.

Бокль Генри (1821-1862 ж.) – көрнекті ағылшын әлеуметтанушысы, тарихшысы және позитивісі, әлеуметтанудағы географиялық бағыттың өкілі. Г.Бокль қоғамдық дамуды шешетін ауа райы, топырақ, жер бедері, азық-түлік ресурстары сияқты және т.б. географиялық және табиғи факторларға маңыздылық берді.

Оның басты еңбегі-«Англиядағы өркениеттің тарихы»(1857-1861ж.).

Буржуазия (фр.bourgeoisie) – индустриалды, капиталистік қоғамда билікте тұрған тап. Ол орта ғасырдың аясында қоғамның жоғарғы үшінші жігінен, орта сословиесінен өсіп шықты. Буржуазия негізгі өндіріс құрал-жабдықтарының меншік иесі және жалдамалы еңбекті пайдалануға негізделген өндірісті ұйымдастырушы.

Бюрократия (фр. bureau – бюро, канцелярия және грек. kratos билік) – 1) мемлекеттегі басқару әкімшілік жұмыспен, партиядағы және өзге аппараттағы басқарумен айналысатын және ұйымдық- саяси құрылуды қамтамасыз ететін және соған сәйкес биліктің өмір сүруін қамтамасыз ететін, шенеуніктердің аппаратшылар, кең мағынада канцелярия қызметкерлері, кез келген мемлекетте болмай қоймайтын, қажетті қызметкерлердің жігі; 2) шенеуніктер мен бюрократтар аппаратының билігі. Бюрократияға тән белгілер – бұл жеңілдігінің болуы, билікшілдігі, авторитарлығы, тұйықтығы және әдеттен шықпаушылығы, иерархиялығы, көп сатылығы, конформизм, деперсонализациялануы, басқару қызметін және оның формаларының рөлі мен маңызын асыра көбейтуі. Әлеуметтік-саяси ой тарихында, әсіресе бюрократия проблемасына М.Вебер, Т.Парсонс, Р.Мертон, А.Гоулднер және т.б. көп көңіл аударды.

В

Валидтық – алынған мәліметтердің сенімділік дәрежесін бейнелейтін әлеуметтану зерттеуінің негізгі саласы.

Вебер Макс (1864–1920) – көрнекті неміс әлеуметтанушысы және әлеуметшіл философы, «түсіну» әлеуметтануын және әлеуметтік әрекет теориясын жасаушы, қазіргі әлеуметтану ғылымын негіздеушілердің бірі. Тұлға және оның мінез-құлқы М. Вебер әлеуметтануының басты көңіл қояр мәселесі болды, оларды зерттеу арқылы жалпы қоғамды және оның құрылымын, атап айтқанда, мемлекет пен дінді зерттеу қажет деп санады. Макс Вебер әлеуметтанудың пәні индивидтің әлеуметтік әрекетін «капитализм», «мемлекет», «қоғам» деп есептеп және тағы басқада ұғымдар арқылы түсіндірді. М.Вебер қоғамның дамуына сәйкес, әлеуметтік әрекеттердің ұтымдылықтың дәрежесі деп болжады. Ұтымдылық қағидатының толықтай іске асуы

капиталистік қоғамда батыстық түрде ерекше роль атқарады. Мұндай қоғамның қалыптасуы Вебердің ойынша протестантизм кәсіпкерліктің дамуына дүниетанымдық алғышарттарын және шаруашылықты тиімді жүргізуге, сондай-ақ үлкен салым түрлерін кіргізді, билік, құқық, дін, ұйым, әлеуметтану мәселелерін және тағы басқаларын зерттеуде үлкен үлес қосты.

М.Вебердің негізгі еңбектері: «Протестант этикасы және капитализм рухы» (1904-1905ж.), «Түсінуші әлеуметтанудың кейбір категориялары туралы»(1913ж.), «Әлемдік діндердің шаруашылық рухы»(1915ж.) және т.б.

Веблен Торстейн(1857-1929ж)–американәлеуметтанушысы және экономисі, институционалдық мектеп өкілі. Авангардтың ролі қоғамдық қарама-қайшылықтарды шешуде, Веблен көзқарасы бойынша, өндірістің дамуында, ғылымның, техниканы дамытудың мүдделігін алып жүрушісі болып табылады және өзінің эволюциясында артта қалған институционалды формаларын жаңа технологиялық өзгерістерге сәйкестендіру үшін жеткілікті білімді және дағдыны меңгерген.

Т.Вебленнің орыс тілінен аударған еңбегі: «Ойын-сауықшыл тап теориясы»(1948ж.).

Верификация (лат. *verificatio* – растау) – әлеуметтануда әлеуметтік объектінің теориялық үлгісінің шындықтығын, оны реалды ақиқатты тәжірибе мен эмпирикалық салыстыру жолымен тексеру. Верификация әсіресе әлеуметтану гипотезін ғылыми дәйектеуде ерекше маңызды.

Визе Леопольд фон(1876-1969ж.) – неміс әлеуметтанушысы, формальді мектептің өкілі, Кельн университетінің әлеуметтік ғылымдар институтының негіздеушілерінің бірі. Л.Визе әлеуметтанудың пәні етіп тұлғааралық және әлеуметтікті шығарды. Қалыптасудағы құрылымдар үрдістерінің жиынтығынан ол процестердің қоғамда мәнді сипаттамасы үшін әлеуметтік арақашықтық ұғымын пайдаланды. Л.Визенің ғылыми қызметі батыс әлеуметтануының кезеңдерінің арасын байланыстырып тұратын буын классикалық қызметін атқарды.

Л.Визенің басты еңбегі – «Жалпы әлеуметтану жүйесі»(1924-1929ж.).

Г

Гендер – жыныстың әлеуметтік сипаттарының жиынтығы.

Гендерлік зерттеу – берілген мәдениет шеңберінде адамдардың мінез-құлықтарының ерекшеліктерін жынысына карап, яғни әйелдерге және еркектерге айырылуын ғылыми ізденістің негізі етіп алған әлеуметтану зерттеуінің түрі.

Географиялық мектеп – географиялық саланы қоғамдық дамудың шешуші жағдайы мен алғы шарты деп мойындайтын әлеуметтанудағы бағыттардың бірі. Географиялық мектептің әртүрлі өкілдері географиялық жағдайдың бүкіл жүйесінен оның қандай да бір элементін (климат, топырақ, аумақ, ландшафт, өзендер, флора және фауна, қойнау және т.б.) ерекше бөліп көрсетті. Географиялық мектеп идеясы әсіресе XVIII-XIX ғасырларда, соның ішінде ұлы географиялық ашулармен байланысты кен етек алды. Оның аса көрнекті өкілдері Ш.Монтескье, Г.Бокль, Ф.Ратцель, Э.Реклю, Ф. Ле Пле, Л.Фавр, Э.Хантингтон және т.б. Ресейде сондай позицияны Л.И.Мечников, С.М.Соловьев, В.О.Ключевский және т.б. ұстады.

Гидденс Энтони(1938ж.т.) – белгілі ағылшын әлеуметтанушысы, әлеуметтануда конструктивті белсенді қызмет бағытын дамытушы, структурация теориясының авторы. Структурализм мен функционализм тұлға қызметінің маңыздылығын жеке есепке алмайды деп, құрылымдық функционализмді сынға алды. Гидденс герменевтиканы субъекті мен әлеуметтік объектіні қатты бөле- жарғаны үшін сынайды. Структурация теориясында Гидденс субъекті мен объектінің қабыспауын жоюға ұмтылады. Агенттер жасайтын әрекеттер жағдайы мен нәтижелері әлеуметтік жүйелердің құрылымдық ерекшеліктері болып табылады. Структурация теориясына сәйкес, әлеуметтік ғылымдардың пәні индивидуалды актердің тәжірибесі емес және қайсыбір социенталды жаппайлық (тоталды) формасының өмір сүруі емес, керісінше кеңістік пен уақытта тәртіптелген әлеуметтік практика болып табылады. Әлеуметтік қызмет өзін-өзі өндіреді, қайталайды, соның арқасында адамдар өздерін көрсетеді. Өз қызметімен агенттер жағдайды қайта өндіреді, сөйтіп оны мүмкін етеді.

Оның негізгі еңбектері: «Капитализм және қазіргі әлеуметтік теория»(1971), «Әлеуметтану әдісінің жаңа ережесі» (1976), «Әлеуметтік теорияның орталық мәселелері»(1979), «Қоғамды

айқындау.Структурация теориясының элементтері» (1984),«Модернит және өзін-өзі ұқсату»(1990), «Ұлттық мемлекет және күштеу»(1985),«Үшінші жол. Әлеуметтік демократияны жаңалау» (1998). Гипотеза – эмпирикалық немесе логикалық жолдармен растауды талап ететін, құбылыстардың өзара байланысы туралы жорамалдау. Гипотеза әлеуметтану және саясаттану зерттеулерінің барлық түрлерінде қолданылады және зерттеудің кез келген фазасында пайда болады және қалыптасады. Мысалы, қылмыскерлікті немесе басқа да девианттық мінез-құлықтың себептерін зерттеуде оның бір (тәрбие) немесе бірнеше (мысалы, табыс деңгейі, білімі және т.с.с.) факторлармен байланысының барлығы гипотеза ретінде ұсынылады. Зерттеу үрдісі барысында гипотеза эмпирикалық немесе логикалық жолмен дәлелденеді немесе жоққа шығарылады. Бұл ғылымның дамуы үшін аса маңызды.

Д

Далалық зерттеу – жекелеген әлеуметтік объектіні табиғи, нормалды жағдайда әлеуметтанулық тіке және жан-жақты зерттеу. Далалық зерттеу қолдан жасалған жағдайда жүргізілетін зертханалық зерттеуден ерекшеленеді. Оның осындай артықшылығын көре отырып, оның шеңберінде зерттеу объектісіне белгілі бір факторлардың ықпал ету жиілігін қамтамасыз ету қиыншылықтарын туғызатынын естен шығармау керек. Сондықтан, нақты әлеуметтану зерттеуінде оларды үйлестіру керек, алынған ақпараттарды салыстыру қажет. Сонымен қатар, далалық зерттеу объектісінің репрезентативтілігін дұрыс бағалай білу аса маңызды, ол үшін әдетте ұқсас жағдайларда жүргізілетін бақылау эксперименттер анықталады. Далалық зерттеудің өзі: а) әлі күнге белгісіз құбылыстарды, үдерістерді айқындау ізденістеріне; б) нақты практикалық мәселені анықтау және оны шешудің жолдарын белгілеу диагностикасына бөлінеді; в) табиғи жағдайларда ұсынылған гипотезаны (көземелді) тексеру ретіндегі далалық экспериментке ажырайды; г) бөлініп алынған әлеуметтік объектіге жан-жақты жүйелі талдауды қамтамасыз ететін монографиялыққа бөлінеді.

Данилевский Николай Яковлевич (1822-1885ж.) – ресей әлеуметтанушысы, этнограф және тарихшы. «Мәдениеттің тарихи типтері» теориясын жасаушы. Бұл теория линиядағы

паралельді қоғамның мәдени түрлері, ерекше өркениеттер типтері, әлеуметтік жүйелердің «табиғи» дамуы тұжырымдамасынан тұрады. Ол еуропацентристік бір линиялы тарихи прогресс моделінің кемшіліктерін талпыныс ретінде, шығыстық және басқада аймақтардың ерекшеліктерін түсіндіру үшін пайда болды.

Н.Я.Данилевскийдің басты және ең белгілі еңбегі – «Еуропа және Ресей»(1869-1871ж.).

Дарендорф Ральф (1929 ж.т.)-немістің әлеуметтанушысы және саясаттанушысы, осы ғылымдардағы жанжалбағытының қазіргі ірі өкілі. Дарендорф әсіресе қазіргі әлеуметтік стратификация және әлеуметтік жанжалдартеориясын даярлауда үлкен үлес қосты. Оның тұжырымдамасы бойынша әлеуметтік жанжал кезкелген қоғамға тән, өйткені адамдардың үстемдік қатынастарына және бағынуына орай әрқашанда әр түрлі мүдделері болады. Әлеуметтік жанжалды талдауда ХІХ ғасырдағы К.Маркстің сіңірген еңбегін мойындай отырып, Р.Дарендорф оның амалын ескірген деп есептейді, өйткені негізгі жанжал индустриялы қоғамдағы меншік қатынастар саласынан басқару саласына өтті.

Д.Ральфтің негізгі еңбектері: «Әлеуметтік таптар және индустриалды қоғамдағы таптық жанжал» (1957ж.), «Қоғам және бостандық»(1961ж.), «Утопиядан шығатын жол»(1967ж.) және т.б.

Дәстүр –социомәдени мұраның бөлігі, әдетте оны ұзақ уақыт бойы адамдар ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, сол қоғамның немесе әлеуметтік топтың құндылықтар жүйесіне енді. Дәстүр мұра объектілерінен ғана тұрмайды. Ол әлеуметтік мұралану үдерісінен және оның тәсілдерінен тұрады. Олар қоғамдық өмірдің барлық саласында көрінеді, әсіресе олардың дінде, ғылымда, өнерде, әдебиетте және басқа да кейбір салаларда маңыздылығы зор. Қоғам прогресімен байланысты жалпы дәстүрдің рөлі төмендейді. Мысалы, индустриалдыққа дейінгі қоғамда олардың қоғамдық функциялары индустриалдық қоғамдағыға қарағанда айтарлықтай кең болды. Дәстүрдің рөлін әлеуметтік бағалау нақты болуы тиіс. Дәстүрді мойындамауға болмайды, өйткені ол қоғамның тарихи дамуының сабақтастығын бұзуға әкеледі және оның тарихи тәжірибесін жоюға соқтырады, оны абсолюттендіруге де болмайды, себебі ол қоғамдық өмірдің күні біткен фор-

маларын консервацияға, тоқырауға әкеледі. Ғылым мен өнер саясаты дәстүр мен жаңашылдықты оптимальды үйлестіре білумен байланысты.

Девианттық мінез-құлық немесе Девиация (лат. **deviatic-ауытқу**) – адамдардың немесе олардың топтарының барша жұрт мойындаған әлеуметтік әрекет пен қылық нормаларынан ауытқушылығы, бұл нормаларды бұзуға соқтыратын және әлеуметтік топтар немесе қоғам тарапынан оған назар аудартатын ауытқушылық. Девианттық мінез-құлық кең мағынада жағымды (батырлық, ерекше еңбек сүйгіштік, альтуризм, өзін-өзі құрбан ету, көрнекті роль немесе табысқа жету және т.с.с.) және жағымсыз (қылмыс, қоғамдық тәртіпті, мораль, дәстүр мен салттар нормаларын бұзу, айталық, өзіне-өзі қол салу және т.б.) мінез-құлық әлеуметтік нормаларынан кез келген ауытқушылық түсіндіріледі. Тар мағынада девианттық мінез-құлыққа бекіген құқықтық және адамгершілік нормаларынан келеңсіз ауытқу саяды. Мұндай девианттық мінез-құлық әлеуметтік өмірдің шырқын бұзады, әлеуметтік аномияға әкеп соқтырады. Ол конформизмнің антиподы. Девианттық мінез-құлықтың әлеуметтік себептері, ең алдымен, қоғамның мәдени мақсаттарының және оларға жетудің әлеуметтік құралдарының арасындағы үзіліспен (Р.Мертон), әлеуметтік құндылықтардың, нормалардың және қатынастардың болмауымен, әлсіздігімен және қарама-қайшылығымен байланысты (Э.Дюркгейм). Қоғам немесе әлеуметтік топ девианттық мінез-құлыққа жауап ретінде заңдық, адамгершіліктік және өзге де сипаттағы белгілі бір әлеуметтік санкцияны жасайды, сол арқылы өз мүшелерін комформдық мінез-құлқы үшін марапаттайды және келеңсіз мінез-құлқы үшін жазалайды, айыптайды.

Демократия (грек, **demos**–халық және **kratos** – билік) халық билігі, халықтық билік, яғни саяси форма, ең алдымен мемлекет формасы, оның саяси режимі, онда халық саяси, мемлекеттік биліктің қайнар көзі және билікті қолына ұстаушы қызметін атқарады. Демократия мемлекеттік және мемлекеттік емес, қоғамдық-саяси ұйымдардың формаларында (партия ішілік демократия, өндірістік демократия және т.б.) көрінеді, бірақ оны мемлекет формасы, антидемократиялық авторитаризмге, тоталитаризмге, диктатураға,

деспотизмге, фашизмге және т.б. қарсы саяси режим формасы ретінде түсіну кеңінен тараған. Демократияның маңызды белгілері болып табылатындар: адам мен азаматтың құқы мен бостандығын сақтауға кепілдік, соның ішінде сөз, жиналыс, ұйым құру еркіндігі; әлеуметтік-саяси плюрализм; жариялық; жоғарғы органдарды жасырын дауыспен жаппай, тіке және тең сайлау құқы негізінде сайлау және олардың халық алдында есеп беруі; азшылықтың ұстанымын есепке алып, көпшілік дауыспен мәселелерді шешу және т.б. Өзінің формасы, жүзеге асу тәсілі бойынша демократия тікелей және өкілетті болып бөлінеді. Тікелей демократияда халық өзі шешім қабылдайды (референдум, тіке дауыс беру, жалпы халықтық талқылау және т.б.), ал өкілетті демократияда шешім депутаттар немесе басқа да халық өкілдері арқыды қабылданады.

Демократия – ұйымдарды онтайландырудың, қоғам мен мемлекеттің өмір сүруі мен жетілдірілуінің, тұлғаның еркін дамуының маңызды және әмбебап саяси жағдайы мен құралы.

Демократияландыру-қоғамдық өмірдің барлық жақтарын, ең алдымен әлеуметтік-саяси қатынастарды шынайы халық билігі мен гуманизм, адам құқығының басымдығын мойындау негізінде қайта құрудың басты бағыты. Азаматтың қоғам мен құқықтық мемлекет құру демократияландырудың ортақ әлеуметтік-саяси негізгі қызметін атқарады. Демократияландырудың өзі азаматтардың, олардың бірлестіктерінің, халықтардың және т.б., оларды кеңейтуді мойындау және заңмен бекіту жеткіліксіз, құқықтары мен бостандықтарынан көрінеді. Осы құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыру бәрінен де ерекше маңызды. Жариялықты кеңейту және жетілдіруде; әлеуметтік-саяси және ұлттық теңдік қағидатын толық және табанды жүзеге асыруда; сайлау жүйесін жетілдіруде; парламентаризм және билікті бөлу қағидатын жүзеге асыруда; халықтарды нақты өзін-өзі билеу құқымен қамтамасыз ету; билікті және басқаларды деорталықтандыру; адам құнын қатаң, табанды және нақты орындау және олардың басымдығын мойындау; жергілікті және қоғамдық өзін-өзі басқаруды дамыту және т.б. демократияландырудың нақты көрінісі болып табылады. Демократияландыру ұзақ

уақыт авторитаризм мен тоталитаризм жағдайында дамыған елдердің осы жолға түсуінен анық байқалады.

Деспотизм(грек.*despotes*-**әмірші, билеуші**)—биліктің шексіз, абсолюттік, самодержавиелік формасы, бұған басыздық, биліктің өз бетімен болуы, озбырлық, есерсоқтық, қол астындағылардың еркін өрескел және қатал басып жаншу және олардың құқықсыздығы тән.

Диаспора(грек.*diaspora* - **шашырау**) - қайсыбір этностың (немесе діни топтардың) өз елінен басқа елде тұрақты өмір сүріп жатқан көп санды бөлігі. Бастапқыда диаспора ұғымы екі жарым мың жылдықтан бұрын палестинадан тыс жерлерге қоныстана бастаған еврейлерге қатысты қолданылды. Кейін ол басқа да ұлттық (этникалық) топтарға және діни азшылыққа тарады, әсіресе көптеген халықтардың айтарлықтай бөлігінің басқа елдерге қоныстануына, көші - қонына байланысты пайдаланылады. Диаспора соғыстардан, ұлтаралық және діни жанжалдардан, геноцид қауіп кәтерінен қашудан, күштеп қоныстандырудың, әртүрлі әлеуметтік-экономикалық және өзге де факторлардың әрекетінің нәтижесінде пайда болды. Бүгінде ерекше ірі диаспоралар – еврей, армян, украин, қытай және т.б.

Дискурс әлеуметтік-саяси(лат.*diskursus*-**ойлау, сөйлеу, дәлел**)- әлеуметтік немесе саяси топтың, қоғамның, мемлекеттің ортақ пікірін, позициясын жасау, яғни консенсусқа келу мақсатында әлеуметтік және саяси субъектілердің жиынтығы, әртүрлі пікірлерді, бағдарламаларды және позицияларды талқылаудан, салыстырудан және негіздеуден тұратын тілдік коммуникацияның түрі.

Е

Егеменді мемлекет – ел ішінде мемлекеттік биліктің бәрінен жоғары тұруы мен толықтығы және оның сыртқы саясаттағы тәуелсіздігі.

Егеменді ұлт – ұлттың немесе басқа этноәлеуметтік қауымдастықтың адамдарының өз мәртебесін нақты анықтаудағы өз тағдырын, өз даму жолдары мен формаларын айқындаудағы толыққанды билігі.

Егеменді халық- жоғарығы биліктің халыққа тиесілігі, оның толық біліктілігі. Халық егемендігі қоғам мен мемлекетті

басқаруға бұқара халықтың қатысуының шынайы жолдарын, формаларын және құралдарын қамтамасыз ететін шынайы демократиялық биліктің маңызды әлеуметтік – саяси негізі. Референдумдар мен еркін сайлаулар халық билігінің ең жоғарғы айқындығын білдіреді.

Екіншілік топ – белгілі бір мақсатқа жету үшін өзара әрекетке түсетін және формальды-іскер сипат алған топ.

Еңбек бөлінісі – қоғамдағы дамудың маңызды қайнар көздерінің бірі болып қызмет атқаратын тарихи дамушы еңбек әрекетінің жіктелісі. Еңбек бөлінісі қоғамның әлеуметтік және кәсіби құрылымын анықтайды, сонымен қатар оның өзінде осы құрылымының өзгерісінің сипаты мен қарқынына көп тәуелді болады. Ол бір мезгілде әлеуметтік жіктелістің және әлеуметтік ықпалдастықтың негізі, қайнар көзі болып табылады. Э. Дюркгейм өзінің «Қоғамдық еңбек бөлінісі туралы» еңбегінде еңбек бөлінісінің қоғам дамуындағы орнына, рөліне және маңызына ерекше назар салған. Еңбек бөлінісін екі негізгі формаға – қоғамдық еңбек бөлінісі (ой және дене еңбегі, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы еңбегі және т.б) формасына және жекелеген кәсіпорындардың ішіндегі еңбек қызметінің, мамандықтың ерекшеліктерімен байланысқан кәсіпорын ішкі еңбек бөлінісі формасына ажыратады.

Ж

Жанжалтану – әлеуметтанудағы, саясаттанудағы, философиядағы бір бағыт, әлеуметтік, саяси және өзге де шие-леністердің пайда болуын, қалыптасуын, дамуын және шешілуін зерттейді және оны қоғам дамуындағы негізгі немесе аса маңызды фактор деп мойындайтын ғылым.

Жаһандану – әлемді тұтас экономикалық, саяси және социомәдени жүйе ретінде түсіну.

Жаһанданудың қазіргі мәселелері – жалпы адамзаттың аса өткір, өмірішең маңызды проблемаларының жиынтығы, оларды шешу әлем қауымдастығының барлық елдерінің күшін біріктіруді талап етеді.

Жұмысшы табы – тікелей өнімді еңбекпен айналысатын, меншіктің түрлі формаларындағы кәсіпорындарда жалдамалы жұмыс істейтін және өз жұмыс күшін қолданумен негізгі табыс табатын қазіргі қоғамның бірден бір басты табы.

Жұмысшылар XVI ғасырда пайда болды, яғни капитализмнің пайда болуының бас кезінде шықты. Бірақ ол әліде қалыптасып бітпеген жұмысшы табы еді. Оның ерекше өндірістік жұмысшы табы ретінде көрінуі мен қалыптасуы өнеркәсіп революциясымен байланысты (мысалы, Англияда XVIII ғасырдың ортасы мен екінші жартысында). Содан бері жұмысшы табының саны, ұйымдық – саяси пісіп жетілуі тоқтаусыз артты, XIX ғасыр ортасында ол маңызды өзбетінше саяси күшке айналды. Жұмысшы табының саны XIX ғасырда 10 млн. адамды, XX ғасыр басында шамамен 70 млн., ал қазіргі кезде 700 млн. астам адамды құрайды. Қазіргі жұмысшы табы XIX ғасырдағы, тіптен XX ғасырдың ортасындағы жұмысшылардан еңбектің сипаты мен мазмұны бойынша, жалпы білім беретін және кәсіби дайындығы бойынша, мәдени деңгейі, материалдық қамтамасыз ету, өмір салты және т.б. бойынша мәнді айырмашылығы бар. ГТР ықпалымен жұмысшы табының құрамының күрделенуі және шекарасының күрделенуі жүруде. Қазіргі жұмысшы табы өнеркәсіпте, құрылыста және транспорттағы жұмысшылар ғана емес, олар саудада, қызмет көрсету саласында жұмыс істейтіндердің басым көпшілігі, техникалық мамандардың көпшілігі, кеңсе және бюро қызметкерлерінің бөлігі және т.б. Бүгінде жұмысшы табының қатарына физикалық еңбекпен айналысатындарды жатқызу негізсіз. Қазіргі жұмысшылар кәсіпорындардың қосалқы меншік иелері (акция, ұжымдық меншік және т.б.). Марксизм қоғамдық дамуда жұмысшы табына ерекше маңыз береді. Маркстік емес өткен және бүгінгі әлеуметтік – саяси тұжырымдамалар оны жоққа шығарады.

3

Зерттеу бағдарламасы – әлеуметтану зерттеуінің мақсаты ретінде жалпы тұжырымдамасының бастапқы кезеңін баяндау, сонымен бірге оны жүргізудің нақты жоспары.

Зиммель Георг (1858–1918) – неміс әлеуметтанушысы және философы, «формальды» әлеуметтануды жасаушы әрі қазіргі әлеуметтанудың негізін салушылардың бірі. Г.Зиммельсоциологизм мен эволюционизмді қарама-қарсы етіп, әлеуметтану талдауының пәніне барлық өзгерістердің нақты тарихи мазмұнын сақтайтын әлеуметтік өзара әрекет формаларын жатқызды. Осы амалдың шеңберінде ол келісім,

кикілжін, бәсеке, үстемдік, бағыну және т.б. тұрақты, әмбебап әлеуметтік формаларды талдады. Г.Зиммель әлеуметтану таңымын, мәдениетті, дінді және т.б. дамыту үшін көптеген құнды идеялар берді.

Г.Зиммельдің негізгі еңбектері: «Ақша философиясы» (1900), «Дін»(1909), «Әлеуметтік жіктеліс» (1909), «Қазіргі мәдениет кикілжіңі»(1923).

И

«Идеалды тип»—М.Вебердің әлеуметтік-тарихи зерттеу тұжырымдамасының маңызды категориясы, бұл идеалды үлгінің абстрактілі-теориялық көрінісі, дәуірге сәйкес жалпы ұтымды құндылықтар бағытының эталоны және әлеуметтік ақиқатты тану туралы қызметті атқарады.

Идеология – қоғамның немесе оның бөлігінің(таптар, әлеуметтік қабаттар, топтар, партиялар және т.б.) мүдделері мен құндылықтарын білдіретін идеялар жүйесі.

Иммиграция(лат. *immigrare* – орналастырылу) – адамның шет мемлекет аумағынан қайсібір елге ұзақ уақытқа немесе тұрақты тұруға қоныс аударуы.

Иммиграцияға әртүрлі себептер мен факторлар ықпал етеді, әсіресе экономикалық, саяси, ұлттық, діни және т.б. Ол көптеген мемлекеттердің пайда болу және даму үдерісінде (мысалы, АҚШ, Австралия, Жаңа Зеландия, Канада, Израиль және т.б.) маңызды роль атқарады. КСРО – ның ыдыруымен байланысты, бұрынғы КСРО-ныңкөптеген республикаларында саяси, экономикалық, ұлтаралық және дінаралық ситуацияның шиеленісуіне орай иммиграция шұғыл күшейді. Мұндай иммиграция ерекше интенсивті.

Иммиграция Закавказья, Балтық жағалауы, Орта Азия мен Қазақстанда жүріп, ол мындаған, миллиондаған адамдарды қамтиды.

Индустриалды қоғам—қоғам дамуының тарихи сатысы, оған жоғарғы деңгейдегі өнеркәсіп өндірісі, оны механикаландыру, дамыған еңбек бөлінісі және оның мамандандырылуы, ғылыми - техникалық революцияның жетістіктерін қолдану, әлеуметтік-саяси өмірді ұйымдастыруда ілгерілеу, икемділік және ашықтық тән.Индустриалды қоғам теориясын өткен ғасырдың 50 жылдарының екінші жартысы

–60 жылдардың басында француз философы әрі әлеуметтанушысы Р.Арон және америка экономисі У.Ростау ұсынды, ол 70 – шы және одан кейінгі жылдарда америка әлеуметтанушылары мен саясаттанушылары Д.Белл, З. Бжезинский, Э. Тоффлер, француз әлеуметтанушысы әрі саясаттанушысы А. Туреннің және т.б. постиндустриалды қоғам тұжырымдамаларында одан әрі дамытылды. Осы теориялар шеңберінде анық шекара, атап айтқанда, индустриалдыққа дейінгі (аграрлық) мен индустриалдық қоғам арасында жүргізілген. Екіншіде біріншімен салыстырғанда ауыл шаруашылығы емес, өнеркәсіп өндірісі басым болады, қоғамдық өмірде дін қызметшілері және феодалдар емес, өнеркәсіпшілер, бизнесмендер шешуші рөл атқарады; басты мақсат пен құндылық билік емес, ақша, байлық болады; әлеуметтік ұйымдардың ортасында шіркеу және армия тұрмайды, керісінше корпорация және тағысын тағылар тұрады. Индустриалды қоғам қатарына бүгінгі өнеркәсібі дамыған елдердің басым көпшілігі жатады.

Институттендіру (институтциализация) – қоғамдық маңызы бар қажеттіліктерді қанағаттандыруға қабілетті әлеуметтік нормаларды, мәртебелерді және рөлдерді анықтау және бекіту, оларды жүйеге келтіру үдерісі; қоғамдағы адамдар қызметін ұйымдастырудың тұрақты формасы ретінде әлеуметтік институттарды құру үдерісі.

Интеллигенция (лат. *intelligens* – білетін, ойлайтын, саналы) – адамдардың әлеуметтік тобы, жігі, негізінен жоғары мамандандырылған ой еңбегімен кәсіби айналысатын және ол үшін қажетті арнайы жоғары білімі бар адамдар.

Интеракция – индивидтердің әлеуметтік өзара әрекеттері үрдісін және жекелеген актілері.

Интеграция – (лат. *interatio* – қалпына келтіру, орнын толтыру) – елдердің қандайда бір бөлімдері, элементтерінің өзара байланысы, өзара әрекет етуі, жақындасуы мен біртұтастыққа бірігу үдерісі және нәтижесі, олардың экономикалық, әлеуметтік және саяси құрылымдарының, мәдениеттің, әлеуметтік және саяси топтардың, этностардың, партиялардың, қозғалыстардың, ұйымдардың және т.б. ықпалдасуы.

Интеграция күрделі, көпжақты, көп деңгейлі және қарама – қайшылықты үдеріс. Ол қоғамдық өмірдің барлық саласын – экономиканы, саясатты, әлеуметтік және рухани өмірін

қамтиды. Интеграция жаһандық, аймақтық және мемлекеттік деңгейде жүреді, елдер мен халықтар өмірінің жоғары деңгейде интернационалануының нәтижесі ретінде көрінеді. Интеграция үдерістерді аймақтық деңгейде алғашқыда Батыс Еуропада Еуропа экономикалық бірлестігі (ЕЭБ) түрінде құрылды да, ол 1992 жылы Еуропа Одағына (ЕО) құрады, қазіргі кезде оның құрамында 28 ел бар. Интеграция үдерісі әлемнің басқа да аймақтарында жүруде.

К

Капитализм (лат. *capitalis* – басшы) - адамзаттың, қоғамдық-экономикалық формация дамуының тарихи бір сатысы. Марксизм тұрғысында ол буржазия табының (капиталистердің) негізгі өндіріс құрал – жабдықтарына жеке меншігіне негізделген, мұндай құралдары жоқ жалдамалы жұмысшылар (пролетариат) олардың қанауына негізделген. Капитализмге кең, терең және жан – жақты сипаттама берген марксизм болды, ең алдымен ол К.Маркстің үш томдық «Капитал» атты еңбегінде баяндалды. Капитализм – бұл қоғамдық өмірдің феодалдық бастауларынан бас тарту; тауар – ақша жағдайында кәсіпкерлік еркіндігі, тауар өндірушілер арасындағы нарықтық қатынастар бостандығы; жалдамалы еңбекті қанау үдерісінде барынша пайда табу қағидатының үстемдігі; машиналы техникаға негізделген өндіргіш күштер даму деңгейінің феодализммен салыстырғанда аса жоғары болуы; кәсіпорындарда терең мамандандырылған және ұтымдылығы артқан өндіріс пен еңбекті ұйымдастырудың жаңа формаларын жасау; іскерлік бағыт – бағдар ұстанған жаңа түсініктерді, құндылықтарды және нормаларды нығайту, индивидуализм және т.б.

Марксизм капитализмнің көптеген белгілерін дұрыс анықтады, сонымен бірге ол капитализмнің тарихи мүмкіндігін және оның даму перспективасын жете бағаламады. Капитализмнің көптеген маркстік емес тұжырымдамалары ең алдымен А.Смит, Дж.С.Милл, М.Вебер, Т.Веблен, В.Парето, В.Зомбарт, Дж.Кейнс, Й.Шумпетер, Д.К.Гелбрейт және т.б. еңбектерінде көрініс тапты. Капитализмді қазіргі зерттеушілер көбінесе капитализм туралы әңгіме қозғамайды, керісінше посткапиталистік, постиндустриалды қоғам жөнінде сөз қозғайды, ал капитализмнің өзін индустриялы қоғам деп атайды.

Квазитоп - субъектілер арасында байланыстар мен өзара әрекеттердің спонтанды пайда болуы, тұрақсыздығы, қысқа мерзімдегі және тар көлемдегі тән адамдардың жиынтығы. Адамдардың топтарға бірігуінің бәрі бірдей әлеуметтік топты құра бермейді. Тобыр, лекция тындаушылар, қоғамдық көлік жүргіншілері, дүкендегі сатып алушылардың кезегі – осының бәрі адам топтары екендігі сөзсіз, бірақ олар әлеуметтік топтар емес, өйткені олардың бірігуі терең, кең, шағын және ұзақ уақыттық әлеуметтік өзара әрекетке негізделмеген, сондықтан олар көбінесе кездейсоқ сипат алады. Квазитопта әдетте әлеуметтік бақылау және әлеуметтік реттеушілік болмайды немесе әлсіз болады. Квазитоп қысқа уақыт өмір сүріп тарайды немесе белгілі бөлігі бір жағдайлар мен факторлардың ықпалымен әлеуметтік топтарға айналады.

Ковалевский М.М. (1851-1916ж.) – Ресей әлеуметтанушысы, тарихшы және құқықтанушы, «генетикалық әлеуметтанудың» негізін салушы. Оның әлеуметтанулық зерттеу амалының негізін, әртүрлі халықтардың ортақ саяси, заңдық және де басқа сипаттарын бөліп көрсетуді ойластырған салыстырмалы-тарихи әдіс құрады. Салыстырмалы – тарихи әдіс М.Ковалевскийдің әлеуметтік құбылыстардың генетикалық туыстығы туралы қорытынды жасауға, олардың дамуының жалпы тенденциясын белгілеуге мүмкіндік берді. Ол әлеуметтік прогрестің мазмұнын «адами ынтымақтықтың өсуінен», бейбітшілік саласының кеңеюінен көрді. Ынтымақтық – қоғам өмірінің нормасы, ал таптық күрес нормадан ауытқу. М.Ковалевский революцияны үкімет қателігінің нәтижесі ретінде, қоғамдық қарама-қайшылықтарды шешудің табиғилыққа қарсы формасы ретінде қарастырады.

М.Ковалевскийдің негізгі еңбектері: «Қазіргі демократияның шығуы»(1895-1897), «Отбасының және меншіктің шығуы мен дамуының очеркі»(1895), «Заманауи әлеуметтану»(1905), «Әлеуметтану» (1910) 1,2 том, «XIX ғасыр соңындағы әлеуметтану дамуының тарихи очеркі»(1914) және т.б.

Консерватизм – идеялық және әлеуметтік-саяси ағым, тарихи қалыптасқан қоғамдық және саяси құрылыстың формасы, оның принциптерін, бастаулары мен дәстүрін сақтауға, сондай-ақ қоғамдағы және мемлекеттегі жаңалауларға, қайта құруларға қарсы бағытталған әрекеттер.

Конструктивтік (лат.*constructio* – құрылу) – қандайда бір мәселені, проблеманы жағымды, өнімді және тиімді шешуге жауап беретін саясаттың, теориясының, бағдарламалардың, позициялардың, идеялардың, ой – пікірлердің қасиеті.

Конструктивтікке қарама – қарсы мазмұнсыз, даурықпа, жапа шешендік, популизм, кәсіби емес, жеңіл – желпі идеялар, ұсыныстар және т.б. тұр. Конструктивтік халықаралық келісімдер жүргізу үрдісінде, күрделі мәселелердің шешімін іздестіруде, компромис пен келісімге келуде аса қажет.

Конт Огюст (1798-1857)—әлеуметтануды жеке ғылым ретінде жасаушы. Қоғамды зерттеудегі позитивтік бағыттың негізін салушы. Ол жасаған «позитивтік әдіс» бақылау, эксперимент және салыстырмалы зерттеу үдерісінде жиналған фактілер негізінде әлеуметтік құбылыстарды талдауды ойластырған. О.Конт методологиялық тұрғыдан әлеуметтануды «әлеуметтік статикаға» және «әлеуметтік динамикаға» бөлді. Біріншісі – қоғамның құрылымын зерттеуге, екіншісі – оның дамуын зерттеуге тиіс. О.Конт адамзаттың интеллектуалдық эволюциясынан үш сатыны бөліп көрсетті: теологиялық, метафизикалық және позитивтік. Сонғысы ғылыми көзқарастардың үстемділігімен анықталады және ол қоғамның үйлесімді дамуы үшін жағдай жасайды. О.Конттың сіңірген еңбегі оның қоғамды ғылыми зерттеудің қажеттілігін негіздеуінде, әлеуметтануды жеке ғылым ретінде бөлуінде, ғылыми айналымға «әлеуметтану» ұғымын енгізуінде, әлеуметтік проблемаларды шешуде әлеуметтану ғылымының маңыздылығын көрсетуінде. О.Конттың негізгі еңбектері: алты томдық «Позитивтік философия курсы»(1830-1842) және төрт томдық «Позитивтік саяси жүйе»(1851-1854).

Контент – талдау (ағыл.*contents* – мазмұн) – әлеуметтік ақпараттың мазмұнын зерттеудің сандық әдісі.

Контент – талдау үрдісінде зерттеушіні қызықтыратын құбылыстар немесе үдерістер, олардың қасиеттері, белгілі бір көлемдегі әлеуметтік ақпараттың белгілері немесе сипаттары қалай қойылғанын есептеу жүзеге асырылады. Белгілі – бір газеттер, журналдар, кітаптар және т.б. баспа басылымдары, радио және телехабарлар, кинофильмдер, әртүрлі құжаттар, анкета материалдары және т.б. контент – талдау объектісі болып саналады. Контент – талдау барысында, мысалы, зерттеу объектісінің жиі айтылуы, ол туралы ақпараттың көлемі, мөлшері, шамасы т.б.

ескерілетін болады. Контент – талдау нақты ережелер жүйесі жасауды талап етеді, соның негізінде қарастырылатын ақпаратты зерттеу жүргізіледі.

Контрмәдениет – (лат. *contra* – қарсы) – қоғамда үстем етуші мәдениетке қарсы тұрған, онымен жанжалға түсетін субмәдениет (яғни мәдениет бүкіл қоғам үшін емес, оның бөлігіні – әлеуметтік, демографиялық, ұлттық – этникалық немесе басқа топтарының мәдениеті).

Контрмәдениеттің айқын көрінісі ретінде қылмысты топтардың, мафиозды ұйымдардың, жасырын секторлардың жән т.б. субмәдениеттерінен байқалады. Алайда контрмәдениет басқа негізде көрінеді. Мысалы, 60 жылдары жастардың бір бөлігіні субмәдениеті (хиппи) сол кезде Батыста үстеметкентүсініктерімен құндылықтармен және нормалармен текетірестікке түсті. Термин сондай – ақ «жаңа солшыл қозғалыс» шеңберінде қалыптасқан жастар субмәдениетін белгілеу үшін де қолданылады. Бірқата еңбектерде бұл ұғым «жаңа солшыл» қозғалыстың орнын келген еуропа және солтүстік америка жастарының саяси жән идеологиялық қозғалыстарының атауы ретінде қолданылады. Соңғылар қазіргі буржуазиялық қоғамның мәдениетін «ұйымдасқан зорлық – зомбылық» ретінде жоюды мақсат етеді, өйткені ол еркін және егеменді тұлғалардың шығармашылық энергиясының көрінуіне кедергі келтіреді. Бұл ұғымды ғылыми айналымға америка әлеуметтанушысы Т. Розак енгізді. Ол бұл ұғымды студенттермен гуманитарлық интеллигенция ортасына шыққан радикалдарды өз қатарына біріктірген «жаңа солшыл қозғалыстың» идеологиясы мен практикасының принципті айырмашылықтарын ашу үшін конспект ретінде пайдаланды. Оның пікірінше дәстүрлі мәдениетпен контрмәдениеттің арасында жойылмайтын алшақтық жатыр, немесе бұл мәдениеттерді базалық құндылықтары бірін – бірі жоққа шығарады.

Конформизм – қоғамдағы идеялар, құндылықтар мен нормаларды мойындауға және үстемдігін қабылдауға, өмір сүріп тұрған тәртіпті, оған бейімделу мен оны сақтап қалуды қолдауға бағытталған адамдардың көзқарастары мен мінез құлықтары.

Көпұлтты мемлекет (полиэтникалық) – аумағынды әртүрлі этностар – ұлттар, ұлыстар, ұлттық және этнографиялы топтар өмір сүретін мемлекет.

Трахи көпұлтты мемлекет ұлттың қалыптасуы мен ұлттық қозғалыстардың дамуы (шығыс Еуропа, Азияның бірқатар аймақтары) басталғанға дейін кең аумақта мемлекетке бірігу кезінде пайда болды. Көпұлтты мемлекеттің қалыптасуы отарлау экспансиясы барсында (мысалы Африка) жиі қалыптасты. Соның шеңберінде көптеген этностар әртүрлі мемлекеттердің шекараларымен бөлініп кетті. Көпұлтты мемлекет интенсивті көші-қонның нәтижесінде де (мысалы АҚШ) орнықты. Әлемде көп ұлтты мемлекеттер көп, олардың қатарында Индия, Индонезия, Ресей, Қытай, Нигерия, Иран, Пакистан, Вьетнам, Малайзия және т.б. бар. Бұрынғы Австро- Венгрия, КСРО, Югославия, отарлы империялар ірі көпұлтты мемлекеттер болған. ТМД елдерінде Ресей Федерациясы, Қазақстан, Грузия, Қырғызстан, Әзірбайжан, Тәжікстан, Өзбекстан көпұлтты мемлекеттер. Көпұлтты мемлекеттердің бір бөлігі унитарлы (Қытай, Иран, Вьетнам және т.б.), ал басқалары – федеративті (Ресей, Индия, Индонезия, Нигерия және т.б.) мемлекеттер.

Кули Чарльз Хортон (1864-1929) – америка саясаттанушысы және әлеуметтік психологі, шағын топтар теориясының негізін қалаушылардың бірі. Біріншілік топтарды және екіншілік қоғамдық институттарды межелеуі оның тұжырымдамасының мәнді моменті болып табылады. Біріншілік топтар (отбасы, көршілестік, достар тобы, жергілікті қауымдастықтар және т.б.) қоғамның негізгі ұясы болып табылады және тікелей қарым-қатынасымен, жеке байланыстарымен, тұрақтылығымен және санының аздығымен сипатталады. Екіншілік қатардағы қоғамдық институттар әлеуметтік жүйелерді құрады, оларды бетпе-бетсіз және формальді-іскерлік қатынастар қалыптастырады.

Ч.Кули теориясы қазіргі әлеуметтануда интеракционистік тұжырымдамаларды қалыптастыруға ықпалын тигізді.

Ч.Кулидің негізгі еңбектері: «Адам табиғаты және әлеуметтік тәртіп»(1902), «Әлеуметтік ұйым»(1909), «Әлеуметтік үдеріс» (1918) және т.б.

Қ

Қоғам – адамдар жиынтығы, өз қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында, олардың мінез-құлқын анықтайтын ерекше әлеуметтік құндылықтар мен нормалардың болуымен, тұрақтылық пен тұтастықтың, өзін-өзі дамытудың болуымен

сипатталатын адамдардың тарихи қалыптасқан өзара байланыс формаларына бірігуі.

Қоғам бір жағынан табиғаттың бөлімі. Екінші жағынан сапалы ерекшеленетін ақиқаттың, шындықтың әлеуметтік бөлімі. Қоғам бұл адамзат қауымдастығы, адамдардың бір – бірін қатынасы оның ерекшелігін құрайды. Қоғам адамдардың өзара әрекетінің жемісі. Адамдар, әлеуметтік байланыстар, әрекеттер және өзара әрекеттер, әлеуметтік институттар мен ұйымдар әлеуметтік топтар және қауымдастықтар, әлеуметтік нормалар мен құндылықтар және т.б. қоғамның құрамдас элементтері болып табылады. Олардың әрқайсысы басқалармен азды – көпті болса да өзара тығыз байланыста болады, әлеуметтік жүйе ретіндегі қоғамда ерекшелікті орын алады және өзіндік ерекше роль атқарады.

Қоғамдық пікір – қоғамдық құбылыстар мен процестерге, жекелеген тұлғалардың, олардың топтарының, ұйымдарының т.б. қызметіне қоғамның немесе оның бөлімінің жасырын немесе ашық түрдегі қатынасын бейнелейтін көпшілік санасының хал-жәйі.

Қоғамдық пікірді белсенді түрде зерттеу XIX ғасырда кең етек алды, бұл көптеген елдердің қоғамдық өмірінің демократиялануымен, қоғамдық пікірдің орны, рөлі және маңыздылығының артуымен және эмпирикалық әлеуметтанудың қарқынды дамуымен байланысты. Бүгінде қоғамдық пікірді жаппай және жүйелі зерттеу демократиялық мемлекеттің әлеуметтік – саяси өмірінің, әсіресе сайлау науқандарын, референдумдар және т.б. жүргізу кезеңдерінің маңызды және ажырамас бөлімі. Оның негізінде халықты, сайлаушыларды сауалдау, олардың дауыс беруінің нәтижелері және т.б. жатыр. Қоғамдық пікірді қалыптастыруда және оны зерттеуде бұқаралық ақпарат құралдары маңызды роль атқарады. Адамдардың қоғамда жүріп жатқандарға, оның өткені мен перспективадағы дамуына, оған баға берудегі қатынасын білдіре отырып, қоғамдық пікір кейбір ой – пікірлерді, құндылықтарды және нормаларды қолдау және басқаларын теріске шығару арқылы адамдардың мінез – құлқына, әлеуметтік топтарға, саяси партияларға, ұйымдар мен мекемелерге, маңызды ықпал етеді.

Қоғамдық қызығушылық тудыратын кез келген өзекті фактілер, оқиғалар, мәселелер қоғамдық пікірдің объектісі бола

алады. Жалпы қоғам және оның құрылымдық бірліктері (таптар, әлеуметтік топтар және т.б.) қоғамдық пікірдің субъектілері болып табылады. Қоғамдық пікірдің орны мен рөлін бағалауда ниглистікке және қоғамдық пікір барлық мәселені шешідеге санап асырыпта жіберуге болмайды. Қоғамдық пікірдің мүмкіндігі әр елдің даму деңгейімен, әсіресе оның халқының өмір деңгейімен және сапасымен, оның жалпы және әлеуметтік – саяси мәдениетінің дамуымен шектеледі.

Қоғамдық-экономикалық формация – тарихты материалистік тұрғыда маркстік ұғынудың маңызды категориясы, өндіріс тәсілінің анықталуымен жалпы жағдайды көрсететін, оның тарихи дамуының белгілі бір сапалы сатысы.

Марксизм көзқарасы тұрғысынан қоғамдық – экономикалық формация қоғамдық өмірдің қайсібір бөлімі немесе жағы, ал барлық қоғам тұтастыққа алынған және тұтас әлеуметтік организм ретінде оның бүкіл құрылымы және жақтары. Бірақ оның ірге тасын, негізін өндіргіш күштердің белгілі бір даму деңгейі және соған сәйкес келетін өндірістік қатынастардың сипаты анықтайды. Осы тұрғыдан алғанда қоғамның бүкіл тарихы қоғамдық – экономикалық формацияның заңды, табиғи тарихи алмасуы болады. Марксизм мұндай қоғамдық – экономикалық формацияның бесеуін ерекшелеп көрсетеді: алғашқы қауымдық, құлиеленушілік, феодалдық, капиталистік және коммунистік. Формациялық деп аталған адамзат тарихына мұндай амал әртүрлі елдер мен халықтардың тарихи дамуындағы қайталанулардың мәнін табуға, олардың тарихи тәжірибесін қортындылауға бағытталған. Осындай амалмен қатар, бүгіндері басқада, мысалы индустриалдыққа дейінгі (аграрлық), индустриалды және постиндустриалды қоғамдар, ерекше өркениеттер және т.б. кеңінен тараған тұжырымдамалар бар.

Қоғамның тұтастығы – қоғамдық өмірдің ерекше сапалы жалпы, қоғамға өзіндік ерекше мүдделері мен мақсаттары бар әртүрлі әлеуметтік топтардың және саяси күштердің болуы, олардың, жоғары деңгейдегі сенімін, келісімін, өзара әрекетін, ынтымақтастығын, принципіалды ұстанымдарына мейлінше жақындастыру мәселесін және басқа да нақты проблемаларды шешуге өз күштерін жұмылдыру келісіміне қол жеткізуі.

Қолданбалы әлеуметтану – әлеуметтану ғылымының саласы, ір- гелі әлеуметтану негізінде әлеуметтік өмірді оңтайландыру, ұйым- дастыру және дамытудың практикалық мәселелерін шешудің жолдарын, формалары мен әдістері зерттейді және соған орай, сәйкес ұсыныстар, жоспарлар болжамдар және т.б. жасайды. Әлеуметтану ғылымының негіздерін құру және жетілдіру, оны теориялармен және методологиямен байыту мақсаты мен міндеттері болып табылатын іргелі әлеуметтанудан қолданбалы әлеуметтануды айырмашылығы оның өмірдің өзі ұсынған, практика мен саясатқа ғылыми қызмет көрсетуді қажетсінген өзекті және маңызды мәселелерді шешуге көмектесу бағытын ұстауында. Кейде қолданбалы әлеуметтануды «әлеуметтік инженерия» депте атайды. Әлеуметтанудың теориялық және эмпирикалық зерттеулер қолданбалық сипат алуы да мүмкін.

Құжаттық әдіс – ақпаратты материалдық алып жүруші ретіндегі (қағаз, кино, аудио- видео жазбалары т.б.) басты қайнақ көз саналатын әлеуметтік – саяси ақпаратты жинау және талдау амалы.

Құжаттық әдіс құжаттағы ақпараттың сенімділігін, оның пайда болу жағдайын, оған қоғамның қатынасын, алынған материалдарды іріктеуді және салыстыруды анықтауды ойластырған (архив, жариялым, статистикалық мәліметтер, жеке хаттар мен күнделіктер, жиналыс хаттамалары және т.б.). Құжаттық әдіс құжаттарды талдаудың өзара байланысқан екі тәсілінен тұрады: дәстүрлі, мұнда олардың мазмұнына түсініктеме беріледі және формальданған, бұл зерттеушінің зерттеудің барысына және оның нәтижесіне ықпал ететін субъективтік мүдделері мен заңдарын жоюға бағытталған. Өмірбаяндық әдіс және контентталдау құжаттық әдістің түрлері болып табылады.

Құқықтық мемлекет – демократиялық мемлекеттің саяси режимінің түрі. Ол адамның және халықтардың табиғи, ажырамас, жаппайлық құқығы мен бостандығын нығайтатын заңдылықтың, құқық нормаларының қатаң орындалуына арқа сүйейді.

Құқықтың мемлекет – бұл өзінің қызметін демократиялық және гуманистік құқық нормаларымен өзін – өзі шектейтін мемлекет. Ол авторитарлық және тоталитарлық режимдер үшін тән заңсыздықпен, өз бетімен кетушілікпен, диктатурамен, субъективизммен, саясатта өз ерік – жігерін танумен, қылмыстың

және коррупцияның жүгенсіздігімен, астыртын саяси интригалармен, кландықпен және т.б сыйыспайды. Құқықтық мемлекеттің әлеуметтік негізі болып азаматтық қоғам қызмет етеді, оны мойындамайынша мемлекетте, құқықта легетимді деп саналмайды. Мемлекеттік және құқықтық ережелердің легитимділігі азаматтық қоғамдағы заңдылықты және құқықтық тәртіпті орындаудың маңызды кепілі ретінде алға шығады. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасы қоғам мен мемлекетті бірдейлеуге қарсы шыға отырып, оларды бір-біріне қарама-қарсы қоюға жол беруге де болмайтындығын, олардың құқық негізінде үйлесімді өзара әрекетке жетуінің қажеттігін мойындайды. Биліктің негізгі үш бұтағын- өкілетті (заң шығарушы), атқарушы және сот билігін нақты бөлу, олардың өзара әрекеті мен өзара бақылауын жүзеге асыру құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі болып табылады. Сот билігі құқықтық мемлекетте заңдылықпен құқықты орындаудың кепілі ретінде ерекше роль атқарады.

Құрылымдық функционализм – әлеуметтанудағы негізгі бағыттың бірі, оның мәні қоғамды, оның құбылыстары мен процестерін әлеуметтік жүйе ретінде, өзінің құрылымын және әрқайсысы өз рөлі мен функциясын атқаратын құрылымдық элементтердің өзара әрекет механизмін қарастыруға саяды.

Г.Спенсер функционализмнің негізін салушы болып есептеледі. Ол басқада көптеген әлеуметтанушы – функционалистер сияқты біртұтастық шеңберінде ерекшелікті функцияларды атқаратын қоғам мен оның құрылымының және биологиялық организм мен оның органдарының арасындағы үлкен ұқсастықтарды тапты. Г.Спенсердің функционализм идеясы Э.Дюркгеймнің, А.Р. Радклифф – Браунның, В.Парето, Б. Малиновскийдің және т.б. еңбектерінде одан әрі дамытылды, ХХ ғасырдың екінші жартысында құрылымдық функционализм америка әлеуметтануында, еңалдымен, Т. Парсонс пен Р. Мертонның еңбектерімен байланысқан, үстем бағытқа айналды. Р.Мертон құрылымдық функционализмнің мәнін былайша түсіндірді. Бір құбылыс әртүрлі функцияларды иелене алатыны сияқты сол бір функция алуан түрлі құбылыстармен атқарылатын болады. Т.Парсонс өзінің зерттеулерінде салмақты әлеуметтік жүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ететін функционалды механизмдерді іздеуге салды, ал Р.Мертон – әлеуметтік жүйенің

өзін –өзі реттеуін әлсірететін және соның салдарынан әлеуметті өмірде шиеленістер мен қарама – қайшылықтар пайда болатын дисфункционалды құбылыстарды зерттейді. Құрылымды функционализм дамуындағы белгілі қиыншылықтар және оның ықпалының 70 жылдары әлсіреуіне байланысты 80 жылдардың ортасында неофункционализмнің пайда болуына әкелді (Ю.Хабермас, Н.Луман, Дж.Александр), ол дәстүрлі құрылымдық функционализмнің бірқатар кемшіліктерін ескеруді және жоюда.

Л

Лавров Петр Лаврович (1823-1900)-орыс әлеумет-танушысы және философы, халықшылдықтың көрнекті идеологі. Этика субъективті әдісті әлеуметтануда қалыптастыра отырып, ол әлеуметтік құбылыстарды объективті зерттеу қажет, адамгершілікті бағалау мен әлеуметтік әділдік қоғамдық идеал тұрғысынан үйлесуі тиіс деп есептеді. П.Лавров негізінен әлеуметтік прогресс мәселесін зерттеуге көп көңіл бөлді. Оның қоғамдық дамудың басты күші ретінде қарастырған «сыни ойлайтын тұлғасы» тарихта шешуші рөл атқаруға қабілетті. Прогрестің мәнін П.Лавров сыни сананың дамуынан, тұлға «индивидуалдылығын қоғамдық идеалға» сәйкес қатып-семіп қалған социомәдени нормалардың ауысуынан көрді. Әлеуметтанудың міндетін ол Ресей ақиқатындағы көптеген проблемаларды шешумен тығыз байланыстырды.

Латенттік әлеуметтануындағы (лат.latens – жасырын, көзге көрінбейтін) – қайсібір әлеуметтік құбылыстың немесе үдерістің, олардың белгілері мен нышандарының сыртқа байқалмайтындығы, жасырындығы.

Латенттік көбінесе қандай да бір әлеуметтік құбылыстың, үдерістің туындауы туралы немесе олардың санасыздығы және осыған сәйкес салдарды жөнінде әңгіме болғанда байқалады. Мысалы Р.Мертон әлеуметтік функцияларды анық және латенттік деп бөлген. Екіншісі біріншіге қарағанда қайсібір әлеуметтік әрекеттердің алдын ала жоспарламаған, ойластырмаған салдарлары болып саналады.

Ленинизм, Ленин В.И. – XIX ғасыр аяғында Ресейде В.И.Ульянов – Лениннің (1870-1924) және оның серіктерінің еңбектері негізінде қалыптасқан ілім. Олар өздерін марксизм ісін

жақтаушы және алға апарушы ретінде мойындаған және ол XX ғасырда әлемнің көптеген елдеріне кеңінен тараған.

Ленинизм марксизмнен көп нәрсені алды. Бірақ, Ресейдің өте артта қалу жағдайы ленинизмде маңызды із қалдырды. Ленинизмдегі қоғамдық дамуда жігерлікті, төңкерісті, зорлық – зомбылықты және жеделдетуді абсолютеттендіру көбіне-көп осымен байланысты. Ленинизмнің шаруалар елінде жұмысшы табының және оның пратиясының тарихи миссиясы, күрестің жасырын формалары, пролетариаттың бейбіт емес, революциялық жолмен билікті жеңіп алу және қысқа мерзімде артта қалушылықтан социализмге өту және т.б. мәселелерге басты назар қоюы кездейсоқ нәрсе емес.

В.И.Лениннің негізгі еңбектері: «Халық достары деген не» және олар социал – демократтарға қарсы қалай күреседі» (1894), «Капитализмнің Россияда дамуы» (1899), «Не істеу керек?», «Бір адым алға, екі адым кейін» (1904), «Социал – демократтардың демократиялық революциядағы екі тактикасы» (1905), «Материализм және эмпириокретицизм» (1908-1909), «Империализм капитализмнің жоғарғы сатысы» (1916), «Мемлекет және революция» (1917), «Коммунизмдегі» солшылдықтың балалық ауруы» (1920) және т.б.

Лепсет Сеймур Мартин (1922ж.т.) – қазіргі американың либералдық әлеуметтанушысы – функционалисі әрі саясаттанушысы. Липсеттің ғылыми шығармашылығының ортасында қоғамдық саяси өмірді демократияландыру, әлеуметтік страфикация және әлеуметтік мобильдік, ұрпақтар жанжалы және жастар қозғалыстары мәселелері қойылды. Ол әлеуметтік – саяси ой тарихын жасауда да айтарлықтай үлес қосты.

Оның негізгі еңбектері «Саяси адам» (1960); «Салыстырмалы перспективадағы тап, мәртебе және билік» (1966), «Америка саясаты жөніндегі диалогтар» (1978) және т.б.

Луман Никлас (1927ж.т.) – неміс әлеуметтанушысы, әлеуметтік жүйелер теориясын жасауда айтарлықтай үлес қосқан неофункционалды бағыттың айтулы өкілдерінің бірі. Зерттеудің орта-лық мәселесі етіп жүйенің қоршаған ортамен қатынасын қояды. Бұл ретте әлеуметтанудағы фено-менологиялық амалдың табыстарын есепке ала отырып, Парсонс идеяларын дамытты. Классикалық құрылымдық функционализмнен өзгешелігі, Н.Луман әлеуметтік өзара әрекет субъектілерінің арасындағы

келісімді іздеу негізінде қалыптасатын әлеуметтік жүйені мейлінше динамикалық құрылым ретінде қа-растырады.

Н.Луманның негізгі еңбектері: үш томдық «Әлеу-меттанулық түсіндіру»(1970-1984), «Қоғам теориясы немесе әлеуметтік технология»(1971), «Әлеуметтік жүйе»(1984) және т.б.

Люмпендер – қоғамның түбіне орналасып және қабылданған мінез – құлықтарын, нормаларын, ережелерін жоғалтып, таптығынан айырылған эле-менттер (қайыршылар, кезбелер, қылмыскерлер және т.б.). Люмпендердің саны әдетте қоғам дамуының дағдарыстық кезеңінде, әсіресе экономикалық дағдарыстардың, жұмыссыздықтың артуының, әлеуметтік – саяси аномияның және т.б. ықпалымен көбейеді. Тарихи тәжірибе көрсеткеніндей, өзінің әлеуметтік – саяси бағыт бағдары белгісіз люмпендер әртүрлі әлеуметтік – саяси күштер солшыл және анархистіктен бастап, фашистік күштер жағына шығуы мүмкін, авторитарлық және тоталитарлық идеология мен саясаттың қайнар көзі немесе резерві болуы ықтимал.

М

Макро-микроәлеуметтану – әлеуметтану зерттеу-лерінің түрлі деңгейлері. Макроәлеуметтану – бүкіл қоғамды тұтастай алып және үлкен әлеуметтік топтардың, қауымдастықтардың және олардың өзара әрекеті деңгейлерінде жүргізілетін әлеуметтану зерттеулері болып табылады. Микро-әлеуметтану – тұлғаның, шағын әлеуметтік топтардың және олардың өзара әрекеті деңгейінде жүргізілетін әлеуметтану зерттеулері. Бұған әлеуметтанудың жалпы теориясы, методологиясы және тарихы; таптар және басқадаәлеуметтік топтар әлеуметтануы, ұлттар және басқада этностар әлеуметтануы; қала және ауыл тұрғындарының әлеуметтануы және т.с.с жатады.

Бұл әсіресе тұлға әлеуметтануы және отбасы әлеуметтануында анық көрінеді. Әлеуметтану зерттеулерінің осы деңгейлерінің айырмашылықтарын айқындағанмен оларға қатаң шектеу қоюға, бір – біріне қарама – қарсы қоюға болмайды, өйткені олар өзара тығыз байланыста болады, бірін – бірі толықтырады және біріне – бірі енеді. Әлеуметтану зерттеуінің аталмыш деңгейлерімен қатар әлеуметтанудың орта деңгейлік теорияларыда ерекше саналады.

Маннгейм Карл (1893-1947) – неміс әлеуметтанушысы, әлеуметтанулық білімді жасаушылардың бірі. Идеологияның себепшілігі туралы ереже оның тұжырымдамасының идеясы болып табылады. К.Маннгейм барлық идеологияда мистификаторлық сипаттың болатындығын атап көрсетті. Ол екі идеологияны ажыратты: практикалық және тотальді. Біріншісі-бұл жеке индивидтің қоғамдық орнына қатысты идеялары, екіншісі-таптар идеологиясы немесе тұтас дәуір идеологиясы.

К.Маннгеймнің орыс тіліне «Қазіргі уақыт диагнозы» атты еңбегі аударылған(1992).

Маргиналдар (лат. *marginalis* – шетте тұрған) – адамдардың, әлеуметтік топтардың немесе кіші топтардың өкілдерінің жиынтығы, олардың санасы, мінез-кұлқы және мәртебесі олардың түйісер жерінде, екі топтың аралығында қалып өзара әрекет етуші әлеуметтік топтар немесе мәдениеттің біріне бейімделуін ұзаққа созылған ықпалсыздығымен немесе шорқақтығы іспетті қайсыбір себептермен анықталады. Маргиналдар әдетте бұрынғы әлеуметтік – мәдени жүйеден, ортадан (ауылдық, ұлттық, діни және т.б). Мысал, көші – қон үдерістерінің нәтижесінде қол үзіп қалған, бірақ жаңа жүйеге, ортаға (индустриалды, қалалық, басқаұлттық және т.б.) қосыла алмағандар. Сондықтан олардың мәртебесі шығу тегі тобымен және басым топтың (мәдениет) арасында шекаралық, аралық сипат алады, өйткені олар біржақты өзін – өзі ұқсастыруға көнбейді. Мұндай ситуация қоғамдағы басым топпен (мәдениет) және бағынған субтоптың (субмәдениет) арасын мысалы, этникалық немесе діни азшылықтарды жиі жанжалға әкеп соқтырады, (және олардың мәдениеттері), контрмәдениеттің пайда болуына ықпал етеді.

Маркс Карл (1818–1883)–көрнекті неміс экономисі, әлеуметтанушысы және саясаттанушысы, диалектикалық-материалистік философияны, саяси-экономиканы, әлеуметтануды және саясаттануды негіздеуші, әлеуметтану мен саясаттанудағы жанжалтану бағытының әйгілі өкілдерінің бірі, марксизмнің іргесін қалаушы. Оның әлеуметтік ойға қосқан үлесі, жанжал проблематикасын мәселе етіп дайындауы, әлеуметтік дағдарыстың қайнар көзі ретінде таптар қақтығысына талдау жасауы. К.Маркс қоғам дамуының заңдылық сипатын тарихи үдеріс барысында қоғамның экономикалық формациясының сөзсіз ауысуы туралы

ережеден шығарады. Марксистік идея әлемдік әлеуметтік-саяси ойдың дамуына зор ықпал етті.

К.Маркстің негізгі еңбектері: «Франциядағы таптар күресі» (1850), «Луи Бонапарттың он сегізінші брюмері»(1852), «Капитал» (1857-1885) және т.б.

Марксизм – ХХ ғасырда әлемнің көптеген елдеріне кеңінен тараған, жұмысшы табы мен басқа да еңбекші бұқараның мүддесін қорғауға бағытталған К.Маркс пен Ф. Энгельстің философиялық, экономикалық және саяси-әлеуметтік ілімі.

Мәдени әмбебаптар-қоғамның географиялық орнынан, тарихи уақытынан және әлеуметтік құрылысынан тәуелсіз барлық мәдениеттерге тән белгілер, нормалар, құндылықтар, ережелер, дәстүрлер және қасиеттер. 1959 жылы америка антропологі Дж. Мердок барлық мәдениеттер үшін ортақ 70 астам мәдени әмбебаптарды – элементтерді бөліп көрсетті: жас басқыштаушылығы, спорт, дене әшекейлері, күнтүзбе, тазалық сақтау, қауымдық ұйымдасу, тағам дайындау, еңбек кооперациясы, космология, бағып – қағып күту, билер, декротивтік өнер, бал ашу, түс жору, еңбек бөлінісі, білім, эсхатология, этика, этноботаника, этикет, ғажайып емге сену, отбасы, мерекелер, от табу, фольклор, тағамға тиым салу, жерлеу салт жоралары, ойындар, жұлқынып сөйлеу, сый сияпат тарту ғұрпы, үкімет, сәлемдесу, шаш жатқызу өнері, қонақ жайлылық, үй шарушылығы, гигиена, қан араластыруға тиым салу, мұрагерлік, құқық, әзілдер, туыстық топтар, туысқандар номенклатурасы, тіл, заң, ырымшылдық, магия, неке, тамақ ішуге уақыт жұмсау (таңғы ас, түстік, кешкі ас), медицина, табиғи қажеттілікті орындау мұнтаздығы, қара жамылу, музыка, мифология, сан, акушерлік, жазалау санкциялары, жеке есімі, полиция, бала туылғаннан кейінгі күтім, жүктілерге бағып-қағыпқарай білу, меншік құны, табиғаттан тыс күштерге ішін елжірету, жыныстық иісін – жетілумен байланысты салттар, діни салт жоралар, қоныстанушылық ережелері, сексуалдық шектеулер, жан туралы ілім, мәртебелік жіктеліс, еңбек аудандарын жасау, сауда, қонаққа бару, сәбиді омыраудан айыру, ауа райын қадағалау.

К.Уислер мәдени әмбебаптың ең қысқа тізімін жасады. Ол небәрі тоғыз іргелі белгілерді бөліп көрсетті, оларды әмбебап паттерналар деп атады: сөз, материалдық белгілер, өнер, мифология және ғылыми білім, діни практика, отбасы және

әлеуметтік жүйе, меншік, үкімет, соғыс. Мәдени әмбебаптардың пайда болуының себебі барлық адамдар, дүниенің қай жерінде тұрса да, физикалық жағынан бірдей, олардың ортақ биологиялық қажеттіліктері бар және адамзат баласының алдына қоршаған орта қойып отырған ортақ проблемаларға кезігеді.

Мәдениет – кең мағынада адам қызметімен қоғамда жасалған және жасалатындардың бәрін қамтиды. Тарихи дамудағы адамзат тіршілік әрекетінің биологиялықтан жоғары тұрған саласы (еңбек, мінез – құлық, қоғам), соның арқасында әлеуметтік өмірдің ұдайы өндірісі мен өзгерісі қамтамасыз етіледі. Мәдениет тарихи жинақталған әлеуметтік тәжірибені сақтайды және таратады. Ол қызметтің, мінез – құлықтың және қарым-қатынастың жаңа бағдарламаларын таратады, олар адам белсенділігінің түрлері мен формаларында жүзеге асып, қоғам өмірінде нақты өзгерістерді туындатады. Тармағында мәдениетті материалдық (техника, өндірістік тәжірибе, материалдық құндылықтар) және рухани (ғылым, өнер, әдебиет, философия, мораль, оқу – ағарту және т.б. саладағы рухани құндылықтарды өндіру, бөлу және тұтыну) мәдениетке ажыратады. Мәдениет ұғымы көмегімен адамдардың қоғамдық өмірдің нақты саласындағы (еңбек мәдениеті, тұрмыс мәдениеті, саяси мәдениет, құқықтық мәдениет және т.б.) санасының, мінез – құлқының және қызметінің ерекшеліктері сипатталады.

Мәдениет бұқаралық – қазіргі қоғам болмысының формасының әдеттігі бейнеленуі. Мәдени құбылыстардың жаппай тарауы ақпарат және коммуникация, радио, теледидар, кино және т.б. жүйелердің дамуымен байланысты, олар тұтынушылардың бұқаралық аудиториясын жасауға ықпал етті. Жалпылама айтқанда – бұл жаппай тұтыну үшін «мәдени құндылықтар» ретінде түсіндірілетін алуан түрлі өнімдерді өндіру. Бұқаралық мәдениет қазіргі әлеуметтануда бұқаралық санаға арналған күнделікті мәдениет ретінде түсіну аса кең тараған.

Бұқаралық мәдениеттің басталуы шамамен ХХ ғасырдың орта тұсынан басталды деп санау қалыптасқан. Алайда біріқатар зерттеушілер оны 1870 жылдан бастайды, өйткені Мюнхеннің арзан картиналар сатушыларының арасында «kitsch» термині пайда болды, бұл ұғым ұсқынсыз, бірақ тұтынушыларда табысқа жеткен, тез өтетін картиналарды білдіреді. Бұқаралық мәдениет феноменін зерттеу технологиялық дамудың индустриалықтан постиндустриалдық (ақпараттық) кезеңге өтумен байланысты

басталды және жалғасын табуда. XX ғасырда тобыр психологиясы (Х.Ортега-и-Гассет, С.Московичи және т.б.) негізгі зерттеу пәні болды. Бұл мәселеге бұқаралық коммуникация проблемаларын зерттеушілер (Д.Макдойл, Ю.Хабермас) көңіл аударды. Бұл феноменді мәдениеттану тұрғысынан зерттеу көбінесе қазіргі постиндустриалды қоғамды зерттеу шеңберінде жүргізіледі (О.Тоффлер, Д.Белл және т.б.). Әлеуметтанушылар қазіргі бұқаралық мәдениеттің негізгі бағыттарының арасынан мыналарды бөліп көрсетеді:

-«балалық субмәдениет» индустриясы (балалар мәдениеті мен өнері, өндірісте өндірілетін ойын-шықтар мен ойындар, балалар клубтары мен лагерь-лері, әскерленген және басқада ұйымдар, ұжымдық тәрбиетехнологиясы), осы арқылы балалар олардың санасы мен түсінігіне жеңіл формадағы типтік бағдарламалар негізінде тәрбиеленеді;

-бұқаралық ақпарат құралдары, бұл халыққа ақ-параттың өзектілігін түсіндіреді;

-билеуші топтардың мүдделері шеңберінде аза-маттардың тәрбиесін бақылайтын ұлттық идеология мен насихат жүйесі;

-тобырдың басын айналдыру ретінде бұқаралық саяси акцияларға тарту мақсатында билеуші немесе оппозициялық элиталардың ұйымдастыруымен жүре-тін бұқаралық саяси қозғалыстар;

-өмір сүрудің мақсаты ретінде тұтынушылардың ұнатуларын қалыптастыру үшін заттардың, идеялар-дың, қызмет көрсетулердің төнірегінде жаппай тұ-тыну ұйымдастыру және ынталандыру жүйесі;

-индивидтің имиджін қалыптастыру және оның физикалық көрсеткіштерін жаңарту индустриясы (бұқаралық физкультура қозғалысы, культуризм, аэробика, спорттық туризм, қызмет көрсету индус-триясы және т.б.);

-қолы бос уақытты өткізу индустриясы, бұлин-дивидтің санасында иллюзорлы балама әлемді қалып-тастыруға бағытталған бұқаралық көркем мәдениеттен, бұқаралық ойын сауық қойылымдарынан, ңирктен, алуан түрлі шоулардан, курорттық және туристік қызмет көрсетулерден тұрады.

«Мәдени-тарихи типтер» теориялары-дүниежүзілік тарихи процестің біртұтастығын жоққа шығаратын, ерекше өркениет ретіндегі қоғамның өзіндік социомәдени типтердің

көпбағыттылығының және параллельді дамуының әлеуметтік-философиялық, әлеуметтанулық және саясаттанулық теориялары. Мәдени – тарихи типтер теориялары бір бағытты еуроцентристік модельдің және бір бағытты тарихи үдерістің кемшілігін жоюға тырысу ретінде және Шығыстың, басқада аймақтардың даму ерекшеліктерін түсіндіруге ұмтылу ретінде пайда болды. Бұл теорияларды негіздеген ресей әлеуметтанушысы Н.Я. Данилевский (1822-1885). Ол 13 тарихи – мәдени типтерді (египет, қытай, индия, еврей, грек, рим, роман –герман, славян және т.б.) бөліп көрсетті. Батыс әлеуметтануында мәдени – тарихи типтер теориялары О.Шпенглер (1880-1936), А.Тойнби (1889- 1975) және т.б. еңбектерінде өзінше көрініс тапты.

Мемлекет – қоғамның маңызды саяси-әлеуметтік институты, оның саяси жүйесінің негізі. Ол адамдардың, олардың топтары мен бірлестіктерінің мінез-құлқын, олардың арасындағы қарым-қатынасты реттеу процесінде және өзінің ішкі және сыртқы саясатын жүргізу барысында саяси билікті іске асырушы.

Тарихи мемлекет мемлекетке дейінгі ру, тайпа көсемінің, абыздың, бақсының және басқаларының саяси емес билік формасында, қоғамдық еңбек бөлінісінің тереңдеу, әлеуметтік жіктелу және әлеуметтік теңсіздік үдерісі барысында, саяси билік пен оның институттарының пайда болуының негізінде келіп шықты. Мемлекеттің:

1) органдардың, ұйымдар мен мекемелердің жүйесі түріндегі саяси билікті жүзеге асыру механизмінің болуы;

2) саяси билік бекіткен нормалар мен заңдардың, яғни құқық жүйесінің болуы;

3) биліктің таралу шеңберін анықтайтын кеністік – аумақтық болуы негізгі белгілері болып табылады. Өзінің формасы бойынша мемлекет: басқару формасына қарай – монархиялық (абсолюттік және конституциялық) және республикалық (парламенттік және президенттік); аумақтық құрылымы формасы бойынша – унитарлық, федеративтік және конфедеративтік, саяси режим формасына қарай – демократиялық, авторитарлық және тоталитарлық және т.с.с бөлінеді.

Мемлекет көпұлтты Қараныз: Көпұлтты мемлекет.

Менеджмент (ағылш. management – басқару) – адамзат

қызметінің барлық саласын (әсіресе экономикалық) басқарудың теориясы мен практикасы. Бұл оның жалпы қағидаттарымен және формаларын жасау негізінде іске асады.

Менеджмент меншік пен басқарудың қоғамдық функцияларының бөлінуі және күшеюі нәтижесінде пайда болды. Оның міндеті – басқаруды ұйымдастыру жүйелерінің ерекшеліктің заңдарын, жалпы, әмбебап қағидаттарын, құралдары мен формаларын бөліп алу және оларды өмірде жүзеге асыру. Бұл – басқарудың ортақ мақсаттары мен міндеттерін, оған жетудің жолдарын, басқарушылық нормаларын, ұйымдық құрылымды оңтайландыруды, олардың өзара әрекетін үйлестіруді, ақпараттар ағымын, коммуникация үдерістерін, шешімдер қабылдауы және т.б. анықтау. Менеджментте еңбектің ұтымдылығы бойынша, оның уәждемесі, қызметкерлерге әлеуметтік – психологиялық ықпал етудің құралдары мен әдістері бойынша және т.б. жасалған практикалық ұсыныстар маңызды орын алады. Менеджментпен айналысатын адамдарды менеджерлер деп атайды. Менеджмент ұғымы оқу-ғылыми пән ретінде де кенінен қолданылады. Осымен байланысты менеджмент басқару, экономика және кәсіпкерлік қызмет әлеуметтануымен, қолданбалы әлеуметтанумен ұштасады.

Мертон Роберт Кинг (1910 т.ж.) – америка әлеуметтанушысы, құрылымдық функционализмді және әлеуметтанудың бірқатар арнайы салаларын мәселе етіп дайындауға үлес қосты. Макро және микроәлеуметтануды және эмпирикалық зерттеулерді байланыстыруға тиісті орта деңгей теориялар жасаудағы басымдық Мертонға тиесілі. Әсіресе Мертонның әлеуметтік құрылым, мінез-құлық, бюрократия, бұқаралық коммуникация, ғылымның дамуы және т.б. мәселелер бойынша жүргізген зерттеулері жемісті болды.

Р.Мертонның негізгі еңбектері: «Әлеуметтік теория және әлеуметтік құрылым» (1957), «Ғылым әлеуметтануы» (1973), «Әлеуметтік құрылымды зерттеу әдістері» (1975), «Әлеуметтік зерттеу және практикалық мамандықтар» (1982) және т.б.

Мид Джордж Герберт (1863-1931) – америка әлеуметтанушысы, психологі және философы, символдық интеракционизмнің негізін салушылардың бірі. Қоғам және әлеуметтік индивид (әлеуметтік «Мен») Д.Мид пікірі бойынша тұлға аралық өзара әрекеттер үдерістерінің жиынтығынан құрылады. Байлық тұлға бойына сіңген реакциялар, әрекет тәсілдері, символдық мазмұндар,

сол тұлға қосылған әлеуметтік өзара әрекеттер жүйесінің кендігіне байланысты. Түтеп келгенде ол Д.Мидтің есептеуінше тұлға аралық коммуникация үдерістерінде қалыптасатын әлеуметтік байланыстар мен қатынастардың көптүрлілігін бейнелейді. Д.Мид идеялары, әлеуметтік психологияның одан әрі дамуына үлкен ықпал етті және қазіргі әлеуметтанудың көзге іліккен бағыты-символдық интеракционизмнің негізін қалады.

Д.Мидтің негізгі еңбектері: «Қазіргінің философиясы» (1932), «Сана. Мен. Қоғам»(1934), «XIX ғасырдағы ой бағыттары»(1936) және т.б.

Микроәлеуметтану Қараныз: Макро және микроәлеуметтану.

Михайловский Николай Константинович (1842-1904) –

Ресей әлеуметтанушысы және публицисі, халықшылардың көрнекті идеологі. Этикалық – субъективтік әлеуметтану мектебінің қағидаттарына сәйкес Н.Михайловский объективті бақылау жолымен алынған «шындық ақиқаты» оның адамгершілік түсінігіне сәйкес келетін «шындық-әділдікпен» біріктіруге тырысты. Оның әлеуметтік прогресс тұжырымдамасы негізіне қоғам және тұлғаның өзара байланыс типі ретінде алуан түрлі формадағы кооперация идеясы алынды. Алғашқылардың бірі болып Н.Михайловский тұлғаны үш деңгейде қарастырды: биогендік, психогендік және социогендік. Оның «Батыр және тобыр» теориясы кеңінен танымал болды. Батырдың ерекшелік белгісі-көптеген адамдарды ортақ іске, өз соңына ерте алу қабілеті. Ал «тобырлар» болса, еліктеушілік, иланушылық, бағынуға дайындығы және т.б. тән кескінсіз бұқараны білдіреді. Бұл тобырдың психологиялық және мінез-құлықтық ерекшеліктерін суреттеген әлеуметтанулық теорияларының алғашқыларының бірі болды.

Н.К.Михайловскийдің негізгі еңбектері: «Прогресс дегеніміз не?»(1869), «Прогресс формуласы»(1870), «Батырлар және тобыр»(1882) және т.б.

Мобильдіктің үдемелі қарқындылығы – белгілі бір уақыт аралығында әлеуметтік позицияларын өзгертетін индивидтердің санын белгілейтін әлеуметтік мобильдік сипаттамаларының бірі.

Модернизация – қоғамды жетілдіруге, оны заманауи талаптарға бейімдеуге бағытталған технологиялық, экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өзгерістер жиынтығы.

Монархия (грек.monarchia – дара билік) – мемлекет, оның

басқару формасы, онда жоғарғы мемлекеттік билік толық немесе жартылай дара билеуші мемлекет басы – монархқа (корольге, патша, императорға, шахқа, сұлтанға және т.б.) тиесілі, әдетте ол мұраға қалдырылады.

Моска Газтано(1858-1941) – италияның саясаттанушысы, әлеуметтанушысы және қазіргі элита тұжырымдамасының негізін қалаушылардың бірі. Элитаның анатомиясы мен динамикасын зерттеп, ол элитаның жаңаруынсыз қоғамда тұрақтылық болмайды деген қорытынды жасады. Осыған орай кез келген басқару элитасында «жабық» касталық топқа айналу тенденциясы бар. Бұл оны сөзсіз құлдыратуға әкеледі. Бұны болдырмауды элитаны жаңарту және оған азаматтық қоғам тарапынан бақылау үшін жағдай жасайтын тек саяси еркіндік қана жүзеге асырады. Г.Москаның негізгі еңбегі: «Саяси ғылым элементтері» (1953 ж.).

Мэйо Элтон (1880-1949) – американың әлеуметтанушысы және психологі, өнеркәсіп әлеуметтануы және адамгершілік қатынастар теориясының негізін қалаушылардың бірі. Оның басқару әлеуметтануының дамуына қосқан айтарлықтай үлесі-Чикаго маңында орналасқан «Вестерн электрик компаниясының»1927-1932 жылдардағы Хоторн кәсіпорнындағы эксперименті. Еңбек өнімін арттыруға ықпал ететін әртүрлі әйгілі факторларды зерттеп, адами және топтық факторлардың рөлін ашты. Оның пікірінше, адамдардың еңбек қызметінің психологиялық және моральдік факторларын есепке алу басқаруды рационализациялау-қоғамның әлеуметтік-таптық қайшылықтарын шешудің жолы.

Э.Мэйоның негізгі еңбегі: «Индустриалды өркениеттің әлеуметтік мәселелері» (1945 ж.).

О

Отбасы – шағын әлеуметтік топ, ол некеге, қандас туыстыққа негізделген және тұрмыстың ортақтығымен, балалар тәрбиесі үшін өзара жауапкершілікпен, өзара көмектесу қатынасымен байланысқан.

Отбасы ерлі-зайыптылардың, ата-аналардың, балалардың және т.б. туыстардың арасындағы өзара қарым – қатынастар негізінде алынатын әлеуметтік нормалар және мінез – құлық ережелері жиынтығына сүйенетін өзіндігі бар аса маңызды әлеуметтік институт ретінде қарастырылады. Тек ата-анасымен

балаларынан тұратын отбасы нуклеарлық, ерлі- зайыптылық отбасы деп аталады. Ата- анасынан, балаларынан және олармен бірге тұратын туыстарынан (мысалы, ата – анасының әке – шешесі, бауырлары, немерелері және т.б.) тұратын отбасын кеңейген, туыстық отбасы деп атайды. Отбасының тарихи дамуы топтық некеден моногамияға дейін (бір некелік) жетті, отбасының басында ер адам тұрған патриархат оның формасы болды.

Қазіргі отбасына ерлі – зайыптылардың мәртебе теңдігін нығайту үрдісі тән.Отбасының функцияларына мыналар жатады:

а) балаларды дүниеге әкелумен байланысқан репродуктивтік міндет;

б) ортақ үй шарушылығын жүргізуге, экономикалық өзін – өзі қамтамасыз етуге, және т.б. бағытталған шаруашылық – экономикалық қызмет.

в) тұлғаны әлеуметтендірудің маңызды агенті ретінде отбасына тән тәрбиелік міндет;

г) отбасы мүшелерінің жұмыстан бос уақытта бірігіп демалыс өткізу міндеті.

Отбасының маңызды функцияларын есепке алып, көптеген әлеуметтанушылар мен саясаттанушылар отбасын қоғамының және мемлекеттің маңызды негіздерінің бірі ретінде, олардың тұрақтылығының немесе тұрақсыздығының қайнар көзі ретінде қарастырған.

Орта деңгейлік теориялар – бұл әлеуметтану теориялары, өздерінің жалпы деңгейлігі жағынан теориялық және эмпирикалық зерттеулер арасында орналасып, әлеуметтанудың жеке-леген салаларының шеңберінде олардың арасындағы өзара байланысты қамтамасыз етеді.

«Орта радиустағы әрекет теориялар» ұғымын 1947 ж. қазіргі америка әлеуметтанушысы – функционалисі Р. Мертон айналымға енгізіп, Т.Парсонстың құрылымдық функционализм тұрғысынан бәрін қамтитын, әмбебап әлеуметтік әрекет теориясын жасау идеясына жасаған қадамына қарсы шықты. Бұл міндетті уақыттан бұрын қойылған деп санайды, өйткені бұған эмпирикалық материал әліде болса жеткіліксіз. Р.Мертон әлеуметтік үдерістердің нақты басқару мәселелерін зерттеуді қамтамасыз етуге қабілетті және бәрін қамтитын әмбебаптықты жоққа шығаратын. Орта деңгейлік теорияларды жасау әлеумет-

танудың басты назарында тұруы керек деп есептеді. Бұл теориялар эмпирикалық және теориялық артықшылықтарды ұштастыруы тиіс. Олар эмпирикалық қортындылау деңгейімен шектеліп қалмайды, теориялық дайындаулардың негізінде одан да жоғары деңгейде қортындылар жасауға мүмкіндік береді. Орта деңгейлік теорияларға Р.Мертонның девианттық мінез –құлық және аномия теориялары мысал бола алады. Орта деңгейлік теориялар жалаң эмпиризммен күресте және теориялық әлеуметтануды жандандыруда жағымды роль атқарады. Қазіргі уақытта орта деңгейлік теориялар арнайы (жеке) әлеуметтану, яғни тұлға, отбасы, еңбек, тұрмыс, қала, ауыл, білім және т.б. әлеуметтану ретінде қарастырылады.

Орта тап (орташажік) – әлеуметтік страфикация жүйесіндегі негізгі әлеуметтік топтардың: байлар мен кедейлердің арасында аралық орынды иеленген әлеуметтік жіктердің жиынтығы. Бұлар жағдайының әртүрлігімен, мүдделерінің, саналарының және саяси мінез – құлықтарының қарама – қайшылығымен, әртүрлігімен сипатталады. Сондықтан оларды көптеген авторлар көпше түрде «орта таптар», орта жіктер» деп атайды. Орта тап спонтанды пайда болды. Марксизм оны капиталистік қоғамының негізгі емес таптарына жатқызған, өйткені олардың буржазия немесе жұмысшы табы сияқты қоғамда анық функциясы болмаған. Орта тапты ескі орта тап – кәсіпкерлер (орта және ұсақ меншік иелері) және жаңа орта тап – басқарушылар, ой еңбегінің кәсіби қызметкерлері (ақ жағалылар немесе менеджерлер) деп екіге бөлген. Ескі орташа жік – кәсіпкерлер, саудагерлер, қолөнешілер, еркін кәсіп өкілдері, ұсақ және орташа шаруалар, тауар өндіруші ұсақ меншік иелері күйзеліске бейім болды. Таптық және әлеуметтік бөліну шекаралары мен критерийлерінің трансформациялануы арқасында болған ХХ ғасырда барлық қоғамының әлеуметтік құрылымында өзгерістер шұғыл орта – жіктердің кеңейгеніне, әлеуметтік мобильдік үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Бірте – бірте экономикалық құрылымның күрделенуіне байланысты ескі орта таптың шеңбері кеңейеді. Өндірістің және сауданың тиімділігі тікелей қызметіне байланысты жаңа орта тап – үлкен кәсіпорындарды басқарушылар, көптеген техниктер пайда болды. Директорлар, инженерлер, бухгалтерлер, менеджерлер, жарнама агенттері, адвокаттар, банк директорлары орта таптың жоғарғы жігінің (қабатының) санын арттырады. Шенеуніктердің саны

жұмысшылардың санынан тез артты, өйткені конвейрлер жұмысшыларды алмастырған еді, ол әкімшілік операциялар өндірістік бөліктердің көбеюі мен күрделенуіне орай – күрделеніп, орта таптың орта және төменгі топтарын толтырды. Технология мен ғылымның, қызмет көрсету саласының қарқынды өсуі, сондай – ақ бәрін қамтыған қазіргі мемлекеттің қызметі өздерінің жеке меншік өндіріс құралдары жоқ, өз күштері мен білімін сату есебінен өмір сүретін қызметкерлердің, техниктердің, интеллигенция армиясының пайда болуына ықпал етті. Дамыған елдердің бірінде орта тап шамамен халықтың 55-80 пайызын құрайды.

Охлократия (грек. *Ochlos* – табыр, *kratos* – билік) – қарапайым ұрандар мен талаптарға, антимемлекеттік, анархизмге, популизмге, ойран салуға, конъюнктуралыққа бағыт – бағдар ұстаған тобырдың немесе қоғамдық – саяси топтың үстемдігі, билігі. Люмпендер мен маргиналдар көбінесе охлократияның әлеуметтік базасы болды.

Ө

Өзара әрекет әлеуметтік – саяси-әлеуметтік және саяси әрекеттерді қамтамасыз ететін жүйе, соның арқасында бір әлеуметтік субъектінің немесе саяси субъектінің әрекеті басқалардың қайтарған жауап әрекетінің бір мезгілде себебі мен салдары болып табылады.

Өзін-өзі басқару – сапалы басқарудың ерекше түрі. Онда қайсыбір әлеуметтік-саяси жүйенің өмір сүруі сырттан іске асырылмайды, керісінше, оның құрылымдарының ішкі проблемаларды шешуге белсенді араласуы арқасында автономды, өзіндік негізде жүзеге асады.

Өмір салты – адамдардың өмір қызметі формаларының тұтасқан жиынтығы, нақты тарихи жағдайлар мен олардың өзара әрекетінің алғы шарттарына негізделген.

Өмірбаяндық әдіс (*biographia* – өмірбаян) – қоғамдық ғылымдарда, соның ішінде әлеуметтану мен саясаттануда айтарлықтай кеңінен тараған зерттеу әдістерінің бірі, оның негізін қайсібір индивидтің өмір тарихын зерттеу құрайды.

Әлеуметтанудағы және саясаттанудағы өмірбаяндық әдіс – өзінің өмір жолы туралы ауызша немесе жазбаша баяндайтын жекелеген адамдардың өмірі жөніндегі ма-

териалдарды әлеуметтік және саяси өлшеудің, талдаудың және бағалаудың тәсілдер жиынтығы. Сұхбатнама, анкеттеу, тестілеу, құжаттарды зерттеу және т.б. көмегімен сол тұлғаны жақсы айқындайтын мәліметтер алумен қатар, ол арқылы бүкіл қоғам мен мемлекет өмірі, олардың дамуының әртүрлі кезіндегі құрылымдары туралы деректер алынады. Басқа да әдістер сияқты өмірбаяндық әдістiде абсолюттеуге болмайды, оның да өзіне тән кемшілігі, шектеулігі (мысалы, субъективтік қауіпі, репрезентативтіліктің болмауы және т.б.) бар. Сондықтан оны басқа әдістерімен тығыз байланыста пайдалану тиімді.

«Өмір сапасы» - адамдар өмірінің әртүрлі жағдайын (экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени, экологиялық және т.б.) қамтыған және оның сандық, деңгейлік, стандарттық көрсеткіштеріне қарағанда сапалық жағын сипаттайтын әртүрлі қоғамдық ғылымдардың кеңінен қолданатын ұғымы.

«Өмір сапасы» тұжырымдамасы шетел әлеуметтануда, ең алдымен 60 жылдары, АҚШ – да пайда болып, содан бері кеңінен тарап отыр. Сонымен бірге «өмір сапасының» мазмұнын әртүрлі түсіндіру орын алып отыр, біреулері оны «деңгей», «стиль» немесе «өмір бейнесі» ұғымдарымен бірдейлейді; келесілері, керсінше, оны аталған ұғымдарға қарма – қарсы қояды; үшіншілері, «өмір сапасын» салыстырмалы түрдегі жаңа әлеуметтік индикаторларды еспеке алу қажеттілігімен байланыстырады (мысалы, қоршаған орта сапасы, әлеуметтік – психологиялық салмақ, өмірге қанағаттанушылық және т.б.).

«Өмір сапасы» мәселесін жете тексеріп дайындау адам тіршілік әрекетінің бірқатар маңызды жақтарын ерекше бөліп көрсетуде және оларды баса зерттеуге көңіл аударуда (қоршаған орта, адам денсаулығы, адам және урбанизация және т.б.) өзінің жағымды рөлін атқарады. «Өмір сапасының» әр – түрлі теорияларын Ф.Конверс, Л.Мильбрейт, У. Роджерс (АҚШ), А. Мак – Кеннел, С.Райт (Ұлыбритания), А. Михелос (Канада) және т.б. жасады.

Өркениет–1) кең мағынада – қоғамдық дамудың тағылық кезеңді алмастыратын және жазудың пайда болуымен байланысқан деңгейі; 2) тар мағынада – қазіргі мағынада– бүгінгі дамыған елдердің қол жеткен қоғамы, оның мәдениетінің дамуының деңгейі.

II

Панелдік зерттеу (ағыл. *panel* – панель, тізім) – бір әлеуметтік объектіні белгілі бір уақыттан кейін дәл сондай бағдарламамен және әдіспен зерттеуді білдіретін әлеуметтану зерттеуінің қайталанып жүргізілетін түрінің бірі.

Панельдік зерттеудің арқасында зерттеу объектісіндегі өзгiстердi анықтауға мүмкiндiк жасалады және соның негiзiнде оның уақытша даму динамикасы мен тенденциясын айқындауға жағдай туындайды. Мерзiмдi халық санағы панельдiк зерттеудiң жарқын мысалы. Олардың санын және олардың арасындағы уақытша интервалды панельдiк зерттеудiң мақсаттары мен мазмұны анықтайды.

Парадигма әлеуметтанудағы және саясаттанудағы (грек. *paradeigma* – мысал, үлгі) – әлеуметтік және саяси мәселелерді қоюдың және шешудің концептуалды – методологиялық амалын анықтайтын теорияның сол кезеңде мойындалған жалпы, бастапқы және маңызды негіздерінің жүйесі.

Парадигма ұғымын ХХ ғасырдың 20 жылдарында американың ғылымтанушысы. Г.Кун ұсынды. Бүгінде ол көптеген ғылымдарда, соның ішінде әлеуметтану және саясаттану ғылымдарында берік орын алды. Оның бүкіл тарихы парадигмалардың біреулерінің пайда болуы, негізделуі, ықпалының кенейінен және басқаларының құлауынан, олардың текетіресінен және алмасуынан тұрады. Әрбір парадигма зерттеушіге құбылыстарды, үдерістерді зерттеудің, түсіндірудің және бағалаудың ерекшелікті амалын анықтайды және өзіндік категориялық аппарат жасауды талап етеді. Мысалы, әлеуметтану парадигмасының құрылымдық (функционализм, жанжалтану парадигмасы және т.б.), қоғамдық тұтастық ретінде зерттеуге бағытталған макродеңгей парадигмасына және түсіндіріп беру парадигмасына (интеракционизм, феноменология, этнометодология және т.б. парадигмалар) бөлу туралы айтуға болады. Саясатты зерттеуде қоғамды зерттегендей әр қалай келуге болады (мысалы, әлеуметтанулық, натуралистік, теологиялық және т.б.).

Парето Вальфредо (1848–1923) – италияның әлеуметтанушы позитивісі және экономісі, функционализмді негіздегендердің бірі, әсіресе элита теориясын даярлауда үлкен үлес қосқан.

В.Паретоның негізгі еңбегі: «Социалистік жүйе»(1901-1902), «Саясиэкономия оқулығы»(1916), «Жалпы әлеуметтану бойынша трактат»(1916), «Оқиға және теориялар»(1920), «Демократияны қайта құру»(1921).

Парсонс Толкотт (1902–1979) – көрнекті америка әлеуметтанушысы, П.А.Сорокиннің шәкірті, қазіргі әлеуметтанудағы жүйелік-функционалдық бағытты және әлеуметтік әрекет теориясын орнатушы. Өзінің ғылыми міндетін ол жеке эмпириялық міндеттерді шешудің негізі ретіндегі адам әрекетін жалпыталдаудың логикалық-дедуктивтік теориясын құрудан көрді. Функционалдық мәселелердің (бейім, мақсатқа жету, ықпалдасу, құрылымды ұдайы өндіру) инварианттық жиынтығы Т.Парсонстың ең басты тұжырымдамаларын құраушылардың бірі болып табылады. Олар мамандандырылған жүйешелермен шешіледі. Әлеуметтік жүйе ішінде бейімделу функциясын-экономикалық жүйеше, мақсатқа жету функциясын-саяси, ықпалдасу функциясын-мәдениет және әлеуметтену институты қамтамасыз етеді. Т.Парсонс әлеуметтік жүйе ретіндегі қоғамның тұрақтылығы мәселесіне ерекше көп көңіл бөлді.

Т.Парсонстың негізгі еңбегі: «Әлеуметтік әрекет құрылымы» (1937), «Әлеуметтік жүйе» (1951), «Әлеуметтік жүйе және әрекет теориясының эволюциясы(1978) және т.б.

Пилотаждық зерттеулер. Қараңыз:Сынақтық зерттеулер.

Плутократия (грек.plutos – байлық, kratos – билік) -байлардың билігі; мемлекеттік билікті аса бай төбе топтың қолына жинаған саяси құрылыс; билікте тұрған бай адамдардың тобы. Плутократия ежелгі дүниеде және орта ғасырда кең тараған. Бүгінде плутократияның белгілері сирек кездеседі. Бұл ұғым олигархия ұғымына өте жақын.

Позитивизм әлеуметтанудағы (лат. positivus – жағымды) – ХІХ ғасырдағы әлеуметтанудың жетекші бағыты, бұл қоғам туралы ойша жортудан бас тарту қажеттілігінен және қоғамды зерттегенде бақылау және экспериментке арқа сүйейтін, жаратылыстану ғылымдары (физика, химия, биология және т.б.) сияқты объективті, маңызды және дәл мәлімет беретін ғылым жасау керектігінен туындады.

Ол XIX ғасырдың бірінші жартысында абстрактілі әлеуметтік – философиялық теорияларға жауап ретінде, оның антиподы ретінде пайда болды. Сондықтан ол әлеуметтік – философиялық және теориялық – әлеуметтанулық зерттеулерді мәнсінбей, өзінің әлеуметтануының негізінде жаратылыстанудың методологиясын алуға ұмтылды. Бұл әсіресе позитивтік әлеуметтану дамуының органикалық бағыт түріндегі бастапқы сатыларында айқын көрінеді.

Позитивтік әлеуметтануға тән белгілер: натурализм, организм, механицизм, эволюционизм, редуktivизм және т.б. XIX ғасырдың аяғында қоғамдық өмірде биологиялық және механистикалық амалдардың жеткіліксіздігі, шектеулігі анықталып, ол позитивтік әлеуметтануды дағдарысқа әкелді. Эмпирикалық әлеуметтанудың қарқынды дамуымен байланысты XX ғасырда позитивтік әлеуметтанудың көптеген идеялары жаңа негізде – неопозитивтік әлеуметтану түрінде жанданды (О.Нейрат, П.Лазарфельд, Г.Блейлок және т.б.). Позитивизм – әлеуметтануының көрнекті өкілдері О.Конт, А.Сен – Симон, А.Кетле, С.Милье, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм және т.б.

Постиндустриалды қоғам – адамзат қоғамы дамуының үшінші (аграрлық және индустриалды қоғамнан кейінгі) сатысы, әлемдік көпшілікке олардың болашағын көрсетіп, қазіргі ғылыми технологиялық, басқа да төңкерістердің қол жеткен табыстарымен және келешегімен байланысқан әлеуметтік өзгерістерді сипаттайды.

Постиндустриалды қоғам теориясы 70жылдары және одан кейінгі жылдарда америка әлеуметтанушылары және саясаттанушылары Д.Белл, З. Бжезинский (технотронды қоғам теориясы), Р. Дарендорф (жақсарудағы қоғам), Э.Тоффлер (жоғары индустриалды, ақпараттық қоғам), француз ғалымдары А.Турен, Ж.Фурастье және т.б. еңбектерінде жасалды. Осы теорияларға сәйкес постиндустриалды қоғамға мыналар тән: экономикалық қызмет саласында (ауылшарушылығы және өнеркәсіптен кейін) алдыңғы қатарға қызмет көрсету саласын ұсыну; ғылымның, білімнің, ақпарат алу мен таратудың, сондай – ақ университеттердің, ғалымдардың, менеджер – кеңесшілердің жетекшілік рөлін мойындау. Бүгінде постиндустриалды қоғамға өту туралы әңгіме тек ең дамыған елдерге қатысты айтылады.

Р

Рәміздік интеракционизм – адамдар арасындағы нақты, тікелей өзара әрекетті зерттеуге өз назарын аударып, оны әлеуметтік рәміздерді өзара айырбастаушы және түсіндіруші ретінде қарастыратын әлеуметтанудағы маңызды бағыт.

Рәміздік интеракционизм көзқарасы тұрғысынан адамдар арасындағы қарым – қатынас – бұл үздіксіз жүретін диалог, оның барысында оған қатысушылар бір – бірінің ниетін бақылайды, пайымдайды және оларға жауап қайтарады. Өзара әрекеттесуші субъектілердің ниеттерін, әрекеттерін рәміздік интеракционизм тұрғысынан пайымдау үшін өзін басқаның орнына қоюы, өзгенің рөлін қабылдауы қажет. Мұндай өзара әрекеттер рәміз – символдардың көмегімен, яғни ұғымдардың (тіл, сөз), әрекеттердің және заттардың көмегімен іске асады, оларға белгелі бір маңыздылық беріп, олар басқа ұғымдардың, әрекеттердің және заттардың мағынасын білдіреді (рәміздік). Рәміздерді түсіндіру жолымен бір – бірінің ниетін пайымдаудың негізінде жауап реакция қалыптасады, жауап қату жөніндегі шешім қабылданады. Алуан түрлі рәміздердің маңыздылығы адамдардың бәріне ортақ болады, себебі оларды адамдар балалық шағында әлеуметтік өзара әрекеттер процесі барысында меңгереді. Американың көрнекті философы, әлеуметтанушысы және әлеуметтік психологі Джордж Герберт Мид (1863-1931) рәміздік интеракционизмнің негізін қалады. Дж.Г.Мидке дейінде бұл мәселе бойынша Кули, Дж. Болдуин, Зиммель, Томос және т.б. өз пікірлерін жазып қалдырған болатын. Қазіргі рәміздік интеракционизмді Г.Блюмер, А.Стросс, Т. Шибутани, М. Кун, Т. Партленд және т.б. дамытуда.

Революция әлеуметтік. Қараңыз: Әлеуметтік төңкеріс
Революция саяси. Қараңыз: Саяси төңкеріс.

Репрезентативтілік (фр. *representatif* – өкілдік) – белгілі әлеуметтік құбылыстар немесе процестерді, олардың белгілерін, т.б. осындай бүкіл зерттелетін жиынтық сипатын көрсететін сұрыптау зерттеуінің қабілеті.

Репрезентативтілік мәселесі басқару шешімдерін қабылдаумен байланысқан қолданбалы әлеуметтану зерттеулері үшін аса маңызды және өзекжарды. Репрезентативтілікке бас жиынтықты дәл анықтаумен және оның құрылымын

жақсы білумен және т.б. қол жетеді. Мұндай зерттеудің жоғары репрезентативтілігіне практикада объективтік және субъективтік себептерге орай әрдайым қол жете бермейді. Сұрыптау зерттеуі нәтижесінде алынған көрсеткіштермен бас жиынтық сипаттамалары арасындағы анықталған алшақтықты репрезентативтіліктің қателігі деп атайды, ол кездейсоқ немесе жүйелі сипатта болуы мүмкін.

Респондент(ағыл. *respond* – жауап беру)—анкеттеу немесе сұхбаттама (сұхбат) барысында сұрақтарға жауап қайтарушы (жауапшы, жауапкер) адам.

Республика (лат.*res* – іс және *publicus* – қоғамдық, жалпы халықтық) – мемлекеттің формасының, басқару формасының бірі, мемлекеттік биліктің жоғарғы органдары сайланады немесе жалпыұлттық өкілетті мекемелер қалыптастырады (әдетте парламенттер). Республика антикалық дәуірде ежелгі монархиялардың антиподы ретінде, мемлекеттік құрылыстың прогресивті формасы ретінде пайда болды. Ол өзінің негізінде азаматтарға жеке және саяси құқық бере отырып, халықтың билік қағидатын жүзеге асыру үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Жалпы республиканың орны, рөлі және маңызы нақты биліктің мазмұнымен анықталады. Республиканың көлеңкесінде жеке билік режимі жасырынуы мүмкін (Ирак , Иран және т.б.), ал монархия формасында шынайы демократия өмір сүруі мүмкін (Ұлыбритания, Испания және т.б.) Республика парламенттікке және президенттікке бөлінеді. Парламенттік республикаларда үкіметті парламент қалыптастырады және ол жоғарғы билік органы ретіндегі парламент алдында жауап береді. Мұндай республикаларда президент көбінесе номиналды функция атқарады (Италия, Индия, Австрия, Швейцария және т.б.) Президенттік республикада үкіметті президент қалыптастырады және үкіметтікке немесе жанама сайлау жолымен сайланған мемлекет басы алдында жауап береді (АҚШ, Аргентина, Бразилия, Мексика және т.б.) Кейбір елдерде (Франция, Португалия, Финландия және т.б.) парламенттік және президенттік республиканың белгілері үйлесімін тапқан.

Референттік топ(лат. *referens* – хабарлаушы) әлеуметтанулық зерттеу үдерісінде үлгі, эталон ретінде көрінетін

нақты немесе жорамалдағы әлеуметтік топ, индивид сол жағдайда өзінің әлеуметтік жағдайын салыстырады және өз мінез – құлқын үйлестіреді.

Қайсібір индивид референттік топқа кіруіде, кірмеуіде мүмкін. Референттік топты таңдауы және сәйкестендіруі нәтижесінде өзінің жағдайына қанағаттануын немесе қанағаттанбауын және оған мүше болуға ұмтылуын анықтайды. Соңғының негізінде тұлғаның әлеуметтік орын алмастыру заңы қалыптасады. Референттік топты таңдау әлеуметтік салыстыруды, ұқсастыруды, интернализациялауды, әлеуметтендіруді жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады.

Референттік топ – шынайы немесе шартты топ, онда индивид өзінің ара қатынасын эталонға теңейді.

Ростоу Уолт Уитмер (1916 ж. т.)—американың көрнекті экономисі, әлеуметтанушысы және саяси қайраткері, индустриалдық қоғам, экономикалық даму сатысы теорияларының авторы. Қоғам эволюциясының әртүрлі сападағы сатыларына сәйкес қоғамның 5 типін бөліп көрсетті: 1) «дәстүрлі қоғам» (иерархиаланған, билік жер иелерінің қолына шоғырланған, қарапайым техникаға және ғылымға негізделген аграрлық қоғам); 2) «өтпелі қоғам» (ауыл шаруашылығы өндірісінің интенсифтендірілумен, «ұлтшылдық» негізінде орталықтандырылған мемлекеттің құрылуымен, «іскер адамдардың» жаңа табының пайда болуымен сипатталады); 3) «алға басу сатысындағы» қоғам (өндіріс революциясы дәуірлері); 4) «кемел сатыдағы» қоғам (ғылым мен техника кең тараған, халық ішінде қала халқының басымдыққа жеткен, жұмыс істеушілер құрылымында жоғары білікті еңбектің артқан индустриалдық қоғам); 5) «жоғары жаппай тұтыну ғасырындағы» қоғам (адамдардың «өмір саласын» жақсартуға өтетін қызмет көрсету мен жаппай тұтынатын тауар өндіру басымдығына жететін қоғам)

Негізгі еңбектері: «Экономикалық даму сатылары. Коммунистік емес манифест» (1960); «Экономикалық даму үдерісі» (2-ші басылым-1962); «Жетінші қабаттағы көзқарас» (1964); «Кеңес қоғамының динамикасы» (1967); «Құрама Штаттар әлемдік аренада. Қазіргі заман тарихы бойынша эссе» (1969); «Саясат және даму сатылары» (1971), т.б.

Рольдік күтіліс – әлеуметтік рольдердің орындалуына қойылатын формальды емес талаптардың жиынтығын білдіретін топтар мен ұйымдардағы адамдардың мінез-құлқын реттеу механизмінің ерекше бөлігі. Рольдік күтіліске отбасы мүшелерінің бір – бірінен, ата – ананың немесе балалардың әлеуметтік рольдеріне сәйкес белгілі – бір міндеттерді орындауды күтуі немесе еңбек ұжымы басшылығының оның мүшелерінен өз міндеттерін инициативті және ұқыпты орындауын күтуі мысалы бола алады. Аса маңызды рольдік күтілістер стандартталады, соның арқасында өзара әрекеттегі адамдардың мінез –құлқын болжамдау, олардың әрекетінің үйлесімділігі, тәртіптілігі және тиімділігі күшейеді.

С

Салалық әлеуметтану – қоғамдық өмірдің жеке немесе ауқымды салаларындағы әлеуметтік құбылыстарды, жүйелерді және процестерді зерттейтін әлеуметтану ғылымы салаларының жиынтығы.

Қоғамды тұтас күйінде зерттейтін жалпы әлеуметтанудан салалық әлеуметтанудың айырмашылығы оның объектісіне әлеуметтік шындықтың белгілі – бір саласын, бөлімін қамту жататындығында. Саясат әлеуметтануы, экономика әлеуметтануы, құқықәлеуметтануы, мәдениет әлеуметтануы, білім әлеуметтануы, кәсіпкерлік қызмет әлеуметтануы, халықаралық қатынастар әлеуметтануы, бұқаралық ақпарат құралдары әлеуметтануы және т.б.бұған мысал бола алады. Салалық әлеуметтану деңгейінде әсіресе әлеуметтанудың арнайы қоғамдық ғылымдармен байланысы анық көрінеді. Біртұтастылықтың бөлігі ретінде қоғамының қайсыбір құрылымдық элементтерін (мысалы, тұлға әлеуметтануы, отбасы әлеуметтануы, әлеуметтік топтар әлеуметтануы, ұлт, этностар әлеуметтануы және т.б.) зерттейтін арнайы, жеке әлеуметтануды салалық әлеуметтанудан бөлін көрсетеді, ажыратады.

Саяси қатынастар – саяси билікті жеңіп алу, ұстап тұру, жұмыс істету, дамыту және өзгртумен байланысқан саясат субъектілерінің өзара әрекеттесу формасы, қоғамдық қатынастардың түрі (экономикалық, әлеуметтік және руханимен қатар).

Жекелеген тұлғалар, әлеуметтік және саяси топтар, қауымдастықтар, бірлестіктер, қозғалыстар, институттар мен ұйымдар, қоғам және мемлекет саяси қатынастардың субъектілері болып табылады. Саясат, саяси билік саяси қатынастардың жиынтық объектісі болып саналады, ол қоғамдық өмірдің барлық салаларында (экономикалық саясат, әлеуметтік саясат, мәдени саясат) көрініс табады. Мемлекет (билік), қоғам (халық) және тұлға (индивид) қатынастары саяси қатынастардың бел ортасында тұр. Сондай – ақ саяси қатынастарға топ аралық, топтар іші және тұлға аралық саяси қатынастар да кіреді. Осылайша саяси қатынастар өзінің құрылымының күрделілігін және жүйесінің көп деңгейлігін білдіреді. Сонымен қатар, оған мемлекетаралық (халықаралық) және жаһандық саяси қатынастарда енеді. Әлеуметтік қатынастарға тән сияқты саяси қатынастарға келісім, ынтымақтастық, бәсекелестік, жанжал, антагонизм тән. Саяси қатынастар жүйесінде басқарушылық саяси қатынастар маңызды орын алады.

Саяси мәдениет – адамдардың, олардың топтары мен бірлестіктерінің қоғамдық өмірдің саяси саласындағы түсініктерін, құндылықтарын және нормаларын қатитын және саяси үрдіс субъектілерінің мінез – құлық моделін, үлгісін, олардың саяси өмір салтын анықтайтын қоғам мәдениетінің ерекшелікті құрамдас бөлімі.

Саяси мәдениет саяси білім, саяси сана мен ойлау, сенім мен сезім, дәстүрлер мен салттар, құндылықтар мен нормалар, заңдар, бағыт – бағдарлар және идеалдар, шынайы мінез – құлық пен оның дағдылары және т.б. құрылымдық элементтерден тұрады, бұларда сол қоғамның (таптық) саяси тарихи тәжірибесі, ескі қортындылары және оның саяси мәдениетте жеткен деңгейі бейнеленеді. Саяси мәдениет деңгейі референдумдар мен плебисциттер, жоғарғы және жергілікті билік органдарын сайлау, қоғам мүшелерінің әртүрлі партиялардың, қоғамдық – саяси ұйымдардың, қозғалыстардың қызметіне қатысу үдерістері мен қортындыларынан толық көрінеді. Саяси мәдениеттің жоғарғы деңгейге жетуі – азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті қалыптастырудың және нығайтудың бірден – бір маңызды және қажетті алғы шарты. Екінші жағынан қоғам

мен мемлекетті демократияландыру және гуманизациялау саяси мәдениетті арттырудың шешуші факторы болып саналады. Саяси мәдениеттің тұтас тұжырымдамасын жасау 50 жылдары басталды. Бұған

Г. Алмонд, С.Верба, М.Дюверже, М.Крозье, С. Липсет, Р.Роуз және т.б. ерекше үлкен үлес қосты. КСРО – да бұл мәселемен шұғылдану тек 70 жылдарда қолға алынды.

Саяси төңкеріс – әлеуметтік төңкерістің құрамдас бөлігі, қоғамдық өмірдің саяси саласындағы оның көрініс табуы, біреулердің саяси билігін алмастырудан, ескі әлеуметтік-саяси күштерді басқалармен, әдетте, прогрессивті күштермен алмастырудан байқалады.

Сегрегация (лат. segregation – бөліну) – барлық жерде негрлерді және басқада түсті халықтарды ақ түсті жұрттан бөлуді білдіретін нәсілдік төмендетушіліктің түрі.

Секуляризация – әр түрлі қоғамдық өмір салаларын (саясат, құқық, ғылым, мәдениет, білім, отбасы) дін мен шіркеудің әсері мен ықпалынан босату процесі. Өткен замандарда секуляризация шіркеу меншігіне, соның ішінде оның жеріне және зайырлыққа қатысты қолданылды. Жаңа және қазіргі заманда ол шіркеудің мемлекеттен және мектептің шіркеуден бөлінуін бейнеледі, діни ұйымдардың атқаратын әлеуметтік қызметін қысқартуды немесе жоюды білдірді, діндарлар санының азаюын және т.б.көрсетті. Серкуляризация әр елде өзінің нәтижелері, формалары, қарқыны және әдістері бойынша әртүрлі. Елдердің дамуының әртүрлі кезеңінде бірде күшейеді, бірде болмайды, одан бас тартатын жағдайларда болады.

Сорөкин Питирим Александрович (1889-1968) – ресей-американың көрнекті әлеуметтанушысы, XXғ. әлеуметтану ойының классигі, қазіргі әлеуметтанудың интегралдық бағытының өкілі, әлеуметтік мобильдік теорияларын жасаушы, әлеуметтік стратификация тұжырымдамасын қалыптастырушылардың бірі. Әсіресе ол әлеуметтанудың пәні мен құрылымы мәселесін, әлеуметтік даму механизмдері мен жолдары проблемаларын, әлеуметтік теңсіздік, қоғамның әлеуметтік құрылымы және әлеуметтік орын ауысу, социомәдени динамика, әлеуметтік жүйелер ко-

невергенциясы және т.б. мәселелерді зерттеуде үлкен үлес қосты.

Стратификацияны адамдарды иерархиялық жіктерге жіктелуі ретінде анықтады. Жоғарғы экономикалық жік өкілдері бір мезгілде жоғарғы саяси және кәсіби жіктердің қатарына жатады. Мүліксіздер, әдетте азаматтық құқынан айырылған және кәсіби иерархияның төменгі жігіне орналасқан. Стратификация барлық қоғамдарда, барлық уақытта болған, тек ол сандық және сапалық жағынан өзгерген. Не өсуге, не теңесуге тұрақты тенденция болған емес. Циклдар бар, оларда күшейген теңсіздік оның бәсеңдеуімен ғана алмасады.

Әлеуметтік мобильдік деп экономикалық, саяси және кәсіби орын алмасуларды түсінген. Бір деңгейде бір әлеуметтік топтан келесі топқа өтсе – бұл горизонтальды мобильдік. Бір әлеуметтік кластан келесіне әлеуметтік көтерілу немесе төмендеу – бұл вертикалді өрлеу немесе құлдырау мобильдігі.

Оның еңбектерінің негізгілері: екі томдық «Әлеуметтану жүйесі» (1920), «Революция әлеуметтануы» (1925), «Әлеуметтік мобильдік» (1927), «Қазіргі әлеуметтанулық теориялар» (1928), үш томдық «Ауылдық әлеуметтанудың жүйеленген антологиясы» (1930-1932), төрт томдық «Әлеуметтік және мәдени динамика» (1937-1941), «Қоғам, мәдениет, тұлға: олардың құрылымы және динамикасы» (1947), «Махаббаттың түрлері және олардың күші» (1954), «Алодиканың сексуальдық революциясы» (1956), өмірбаяндық «Ұзақ жол» (1963), «Біздің уақыттың негізгі тенденциялары» (1964), «Әлеуметтанулық теориялар бүгінде» (1966) және т.б.

Сословие-көптеген индустриалдыққа дейінгі, аграрлық қоғамдардағы әлеуметтік топтар, бұларды ұрпақтан – ұрпаққа мұра етіп берілетін құқықтар мен міндеттер ерекшелейді. Сословие ең алдымен Еуропа ортағасырына тән, одан феодалдық қоғамның иерархиялық әлеуметтік құрылымы анық көрінеді. Мысалы, XIV ғасырда Францияда қоғам жеңілдіктері бар екі сословиеден – дворяндар мен дін басыларынан және жеңілдігі жоқ үшінші сословиеден (көпестер, шаруалар, қолөнершілер және т.б.) тұрды. XVII

ғасырдың екінші жартысында Ресейде сословиеге бөлінудің өзгеше түрі қалыптасты – дворяндар, дін басылары, көпестер, шаруалар және мещандар. Бірқатар елдердегі сословие сословиелік монархия шеңберінде өз өкілдерін ұстады (мысалы, Англия парламентінде, Испания кортесттерінде немесе Францияның бас штаттарында). Индустриалдық қоғамның қалыптауы мен орнығуы барысында сословиеге бөліну тез жойыла бастады, бүгінде оның қалдықтары бірнеше елде әліде болса кездеседі.

Социометрия – шағын топтардағы тұлға аралық қатынастардың құрылымын зерттеу әдісі.

Социум - әлеуметтану ғылымының объектісі ретіндегі әлеуметтік қоғам, яғни адамзаттың өзара әрекеттің жалпы формасы тұрғысындағы шындық. Ғылымда социум және оның қоғаммен ара қатынасын жөнінде біркелкі түсінік жоқ. Біреулері бұл ұғымдыдарды синоним ретінде қарастырып, бірдейлестіреді. Екіншілері «социум» ұғымы «қоғам» ұғымынан кең түсінік деп санайды, өйткені әлеуметтілік тек қоғам түрінде ғана көрінін қоймайды. Үшіншілері социумнан, әлеуметтіктен қоғамның тек жекелеген қасиеттерін ғана көреді. Дегенмен социум ұғымының мазмұны азды көпті мойындалып, оның мазмұны тұлғаны және олардың бірлестіктерін, әлеуметтік байланыстарды, өзара байланыстырады, әрекеттерді, өзара әрекеттерді, әлеуметтік институттарды және ұйымдарды, мәдениетті, әлеуметтік құндылықтарды және нормаларды, әлеуметтік реттеуді және т.б. қамтиды.

Спенсер Герберт (1820-1903) – ағылшын философы және әлеуметтанушысы, әлеуметтануды негіздеушілердің бірі, әлеуметтануда органикалық бағытты жасаушы. Оның ғылыми көзқарастарының негізін қоғам мен биологиялық организм арасындағы ұқсастық әдісі құрайды. Г.Спенсердің пікірінше, қоғам кез келген биологиялық организм сияқты, қарапайым формадан аса күрделіге қарай дамиды. Ол дамыған қоғамнан үш жүйені бөліп көрсетті (өндіруші, бөлуші, реттеуші), алты институттың-отбасылық, білім беру, саяси, шіркеу, кәсіби, өнеркәсіптік тобын атап жазды.

Г.Спенсердің басты әлеуметтанулық еңбегі – «Әлеуметтанудың негізделуі» (1896).

Стереотип әлеуметтік-саяси(грек. stereos- қатты және

tipos- таңба)- қайсібір әлеуметтік немесе саяси құбылыстар немесе үдерістер туралы стандартталған, схемаланған, қарапайым, тұрақталған түсінік (үлгі). Бұл терминді алғаш рет айналымға 1922 ж. белгілі американ журналисі Уолтер Липпман әртүрлі әлеуметтік топтар туралы қоғамдық пікірде тараған және орныққан теріс түсінікті білдіру үшін енгізген. Әлеуметтік-саяси стереотипке жалпы келеңсіз қатынастың орнауын, олардың шектелген тәжірибеге, сенімсіз ақпаратқа және т.б. негізделуімен түсіндіріледі, шындықты бұрмалайды, қайсібір субъектінің бейнесі туралы теріс түсінікті орнатады, сөйтіп адамдардың және олардың топтарының арасындағы нормальды өзара қарым-қатынасты бұзады. Әсіресе ұлттық стереотиптер кең тараған және олар қауіпті саналады. Бұған өткен қоғамдағы «халық жауы», «космополит» және т.б. айқын мысал бола алады.

Субмәдениет – белгілі бір әлеуметтік топқа тән және қайсыбір дәрежеде басым мәдениеттен ерекшеленетін мәдени құндылықтар мен нормалардың ерекше жүйесі.

Сұрыптау–тікелей зерттеуге жататын әлеуметтану зерттеу объектісінің шектелген элементтерінің жиынтығы. Әлеуметтануда қайсібір әлеуметтік құбылысты немесе үдерісті зерттеу жаппайлық сипат алмайды, керсінше белгілі – бір ережелер мен процедуралардың көмегімен жүзеге асатын сұрыптаулық сипат алады. Әлеуметтанушы қандайда бір құбылысты (үдерісті) зерттегенде оның бас жиынтық деп аталатын бүкіл жиынтығымен істес болмайды, оның ережесін сай таңдап алынған, олардың шектеулі санымен ғана жұмыс атқарады. Егерде дұрыс анықталған сұрыптаумен шағын бірлікті зерттегенде, эмпирикалық әлеуметтану зерттеулерінің тәжірибесі көрсеткеніндей, онда аса үлкен жиынтықты зерттеудің көрсеткіштерінде айтарлықтай ауытқу болмайды.

Сұрыптаудың үлендігі бас жиынтықтың үлкендігіне тәуелді. Сұрыптауды анықтауда оның репрезентативтілігін қамтамасыз ету аса маңызды, яғни оның қабілеттілігі, бірдейлігі, сұрыптауда бас жиынтықтың әлеуметтік маңызды белгілерінің құрылымдары, ерекшеліктері, арақатынастары, өзара байланысы және т.б. қатаң көрініс табады.

Сұрыптау бірлігі – ішінара әлеуметтану зерттеуі жүргізілген мәліметтерді таңдау және талдау бірлігі.

Сұхбат, Сұхбатнама – әлеуметтану зерттеуінің сауалдау тәсілі, әлеуметтанушының алдын-ала әзірлеген жоспары бойынша қайсыбір адаммен немесе адамдар тобымен мақсатты әңгімелесу формасы, оларға қойылған сұрақтарға қайтарылған жауаптар әлеуметтік ақпараттың бастапқы қайнар көзі қызметін атқарады.

Сұхбат журналистердің мемлекет, қоғам қайраткерлерімен немесе басқа да адамдармен сұрау және жауап түрінде жүргізетін әңгімесі. Сұхбатты жүргізетін, яғни сұрақтар қоятын адамды интервьюер – сұхбаттаушы, ал жауап беретінді – сұхбат беруші деп атайды.

Сұхбат үрдісін жүзеге асыру сұхбаттау, әңгімелесу үрдісі іспетті. Сұхбат көбінесе, әлеуметтану зерттеулерінің бір тәсілі ретінде – әлеуметтанушының ақпаратты алып жүрушімен тіке қарым – қатынасы. Сұхбат толық және сенімді ақпарат алуға бағытталған белгілі бір ережелер мен процедуралар бойынша жүргізіледі.

Сынақ зерттеулер(пилотаждық) - негізінен методологиялық бағытта алдын ала сынақталатын зерттеулер, олардың мақсаты-әлеуметтанулық құралдардың сапасын тексеру. Сынақтық зерттеулер далалық зерттеудің қажетті құрамдас кезеңі. Оның басты міндеті – әлеуметтік өлшеудің жоғарғы сапасы мен сенімділігін, далалық зерттеу үдерісіндегі оның валидтығын қамтамасыз ету. Бұл оны жүргізудің нақты әдістерін (анкеттеу, сұхбатнама және т.б.) әлеуметтанулық ақпарат жинаудың барлық кезеңін ұйымдастыру схемасын алдын ала тексеруді ойластырады. Әлеуметтану зерттеуінің міндеті күрделенуіне орай сынақтық зерттеулердің де маңыздылығы арта түседі.

Сыртқы саясат – мемлекеттің және әлемдік аренадағы басқада халықаралық құқық субъектілерінің, олардың өзара қарым – қатынастарын реттейтін, сонымен қатар дүниежүзілік және аймақтық халқаралық органдармен және ұйымдармен қарым – қатынастарын реттейтін қызметтерінің қағидаттары, бағыттары және формалары.

Сыртқы саясат ішкі саясатқа арқа сүйейді және онымен принциптік бірлікте тұрады. Сыртқы саясаттың мүмкіндіктері

көбіне көп ішкі саясаттың табыстарымен анықталады. Екінші жағынан, сыртқы саясат ішкі саясаттың мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін қолайлы жағдай жасайды. Сыртқы саясатқа елдің геосаяси жағдайы үлкен әсер етеді. Сыртқы саясатты жүзеге асырудың формалары мен құралдары алуан түрлі. Соның маңыздыларының бірі – дипломатиялық қызмет болып табылады. Олелшілік қатынастарды орнатудан батап оны үзуге дейінгі, тіптен соғыс жариялауға дейінгі қызметтен тұрады. Сондай – ақ, дүние жүзілік және аймақтық органдармен және ұйымдармен өзара әрекеттердің үлкен маңыздылығы бар. Соңғы он жылдықта халықаралық қоғамдық қозғалыстардың және ұйымдардың қызметі, халықаралық қоғамдық байланыстары кеңейіп, белсенділігі артты, «Халықтық дипломатия» нығайды. Көптеген қазіргі мемлекеттердің сыртқы саясатында ядролық соғысқа жол бермеу және жаппай халықаралық қауіпсіздік жүйесін жасау мәселесі маңызды орында тұр.

Т

Танылған мәдениет – бұл халықтың бүгінгі тұрмысын, әдеп – ғұрыпын, салт – дәстүрін, әндерін, билерін суреттейтін халықтық мәдениеттің түрі. Термин кәдімгі әдеттегі және бұқаралық мәдениеттің синонимі ретінде жиі қолданылады. Мәдениеттанушылардың біреулері екі мәдениеттің ұқсастығын ескеріп, оларды бір феноменнің екі атауы ретінде пайдалануды және қарастыруды ұсынады. Екіншілері бұқаралық мәдениетті танылған мәдениеттің бағынышты түрі деп санайды. Үшіншілері екі құбылысты ажыратуды ұсынады және оларды мәдениеттің өз алдына жеке түрі санауды ұсынады. Бұлардың пікірінше танылған мәдениет фольклорлық және элитарлық мәдениеттердің арасында орналасқан тікелей бақылауға болатын мәдениеттің қабаты. Бұл мәдениет халықтың көпшілігінің немесе көпшілік болып саналатын орта таптық мәдениеті. Бұқаралық мәдениет, сол деңгейде орналасқан және көбірек жастардың күнделікті мәдениеті болып табылатын, келенсіз бағаға ие болып жүр. Танылған мәдениет бұқаралық мәдениеттің өркениетті формасы саналады, өйткені біріншісіне тән емес кәйбилік пен артистік орны алады. Бұқаралық мәдениет

танылған мәдениеттің немесе жоғарғы – мәдениеттің төмендеген тұрпайы коммерцияланған нұсқасы. «Popular culture» және «population» сөздерінің түбірі бар. Олар елдің халқына, жұрттың көпшілігіне немесе оның бөлігіне қатысты айтылады. Танылған (популярный) термині кенінен тарағанды, халыққа кеңінен белгіліні білдіреді. Популяризация қандай да бір насихатты білдіреді, атағы аз шыққанды көпшілік қолдағанға айналдыру және кеңінен танымал ету, қарапайым адамдардың түсінігі мен пайымдауына жақындату. Егерде біз «жұрттың көпшілігі» және «халық» ұғымдарын синоним ретінде қолданған жағдайда, «танылған мәдениет» және «халықтық мәдениет» терминдерін олардың эквиваленті деп санауымыз керек. Егерде біз «халық» ұғымына қосымша этникалық мағына беретін болсақ, яғни сол аумақта тұрып жатқан адамдардың жиынтығынан да артық бірдеме деп түсінсек, онда бұл терминдерді ажырату қажет, ал халықтың мәдениетті танылған мәдениетпен емес, керсінше фольклормен байланыстыру керек.

Терроризм (лат. *terror* – қорқыныш, үрей) – саяси және өзге де қарсыластарын қорқытуды, басып жаншуды және жоюды мақсат еткен күрес әдісі. Ол ештеңемен шектелместен жүйелі қолданылатын, әскери әрекеттермен байланысы жоқ күштеуден тұрады.

Тест, тестілеу – тұлғаның тікелей бақылауға көне қоймайтын қасиеттері мен сапаларын өлшейтін маңызды әдіс, бұқаралық, әлеуметтік өзгерістердің жоғары сенімділігін қамтамасыз ететін тәсіл.

Толеранттық – (лат. *tolerantia* – төзімді) – өзге көзқарастарға, басқаша ойларға, наным – сенімдерге, мінез – құлыққа қатысты төзімділік көрсету, өз идеяларын, ұстанымдарын және әрекеттеріне т.б. өзгелердің сындарына шыдамдылық білдіру.

Толеранттық жалпы және саяси мәдениеттің маңызды белгісі, азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің, нағыз демократиямен гуманизмнің, идеологиялық және саяси плюрализмнің қажетті элементі. Саясатта толеранттық оппозицияға қатысты төзімділік көрсетуді білдіреді. Толеранттық әлеуметтік – саяси және идеологиялық мәселелерді қарама – қайшылыққа жеткізбей, мүдделерді есепке алу мен келістіру жолындағы, шыдамдылықпен келіссөздер

жүргізудегі, келісімдерге келудегі және т.б. қажетті жағдайлар. Сонымен қатар, толеранттылықты кез келген күшпен жасалған келісімпаздықты, принципсіздікті, бәріне төзушілікті, соның ішінде антиконституциялық, заңсыз әрекеттерге төзімділік көрсету ретінде түсінуге болмайды.

Тоффлер Элвин (1928ж.т) – американдық публицист және футуролог, постиндустриалдық қоғам көзқарасын жақтаушы. Оның пікірінше қазіргі әлеуметтік және технологиялық жедел даму, осымен байланысты пайда болатын әлеуметтік бейімдеулердің үлкен қиыншылықтары қоғамды және тұлғаны естен тандырады. Ол демократиялық және плюрализмді кеңейтуді, орталықсыздандыруды және бюрократиясыздандыруды, стандартсыздандыруды және индивидуаландыруды, әлеуметтік үйлесімдікті және т.б. жақтайды. Постиндустриалды қоғам тұжырымдамасы рухында ЭрвинТоффлер адамзат өркениеті дамуының үш «толқынды» теориясын (аграрлық, индустриалдық және қазіргі – «үшінші толқын») ұсынды.

Оның негізгі еңбектері: «Болашақтағы естен тану» (1970), «Үшінші толқын» (1980) және «Билік өзгерісі» (1990)

Тума мәртебе – бұл индивидтің өз еркінен және өз тілегінен тыс туғанынан иеленетін мәртебесі.

Тұлға – адамның нақты мәнінің көрінісі, онда сол қоғамның әлеуметтік маңызды белгілері, сапалары мен жүйесі толығымен көрініс тауып жүзеге асады. Өзіндік санасы, құнды бағдарлары, әлеуметтік қатынастары, өз қылығына жауапкершілігі, қоғаммен қарым-қатынаста белгілі бір дербестігін сақтауы тұлғаның бөлінбес белгілері болып табылады. Әрбір тұлғаның қоғамдағы алатын әлеуметтік мәртебесі, әлеуметтік рөлі бар. Тұлға мен қоғамның өзара әрекеті әлеуметтану ғылымының басты проблемасы. Кез келген адам тұлға емес. Адам болып туады, ал әлеуметтендіру үдерісінде тұлға болып қалыптасады. Тұлға ұғымын адам ұғымынан айыра білу керек, соңғысы сол адамның адамзат баласына жататынын, барлық адамдарға тән белгілер мен сапаларды меңгергендігін білдіреді. Сонымен қатар, тұлға ұғымы индивид ұғымымен де бірдей емес. Индивид ұғымы, әдет, әңгіме бүкіл адамзат туралы, болғанда емес, кез келген адам жөнінде емес, жалпы адам туралы да емес, тек нақты

адам турлы айтылғанда ғана қолданылады. Тұлға мен қоғамның өзара әрекеті әлеуметтік проблема.

Қоғамды құрайтын тұлғалар қандай болса, қоғамда дәл сондай болады. Тұлғалар өмір сүретін қоғам қандай болса, оның тұлғалары да сондай.

Тұлғаның әлеуметтенуі – тұлғаның қоғамға ену үдерісі, оның қоғамдық тәжірибені, мәдени құндылықтарды, әлеуметтік рөлдерді, мінез-құлық нормалары мен ережелерін меңгеруі.

Тұрмыс – адамдардың баспанаға, киім-кешекке деген қажеттіліктерін, денсаулықтарын, көңіл көтерулерін қамтамасыз ететін, рухани құндылықтарды игеретін, отбасындағы қарым-қатынастар т.б. шеңберінде болатын адамдардың күнделікті өмір салты.

Тұрмыс адамдардың өмір салтының маңызды жағының бірі, ол өзіне әдеттегі тіршілік етудің мына түрлерін қосқан: үйдегі еңбек, отбасында қызмет көрсету, балалармен шұғылдану, отбасылық қарым – қатынас, дем алу, ақпарат алмасу, дене шынықтыру және спортпен айналасу және т.б. Тұрмыс отбасылыққа және қоғамдыққа бөлінеді (қоғамдық тұрмыстық қызмет көрсету). Тұрмыс өмірінің барлық жақтарына маңызды ықпал етеді, әсіресе тұлғаны қалыптастырады, сондықтан оны бағаламау дұрыс емес.

Тіл – адамдар қарым-қатынасының маңызды құралы, ойлаумен тікелей ұштасқан және дыбыстар мен рәміздердің көмегімен жүзеге асатын, бірақ құрылымдық -дәлелдемелік маңызды рухани құндылықтарды және коммуникация жүйесін сақтау орыны.

У

Уорд Листер Франк (1841-1913) - американың ғалымы, әлеуметтанушысы, геологі, палеонтологі, О.Конт пен Г.Спенсердің ізбасары. Америка әлеуметтану ассоциациясының бірінші президенти. Әлеуметтануда психологизмді (психологиялық эволюционизмді) негіздеушілердің бірі. Қоғамды эволюцияның жоғары сатысы ретінде қарастырып, онда психологиялық фактордың ерекше маңызға ие болатынын атап көрсетті. Оның әлеуметтік прогрестің қозғаушы күші ретіндегі қоғамдық күштер теориясы өркениеттің психологиялық факторларын құрайтын адамның

сезімі мен қажеттіліктеріне көңіл аударады. Әлеуметтануға генезис, телезис және синергия ұғымдарын енгізді.

Урбанизация (лат. *urbanus*-қалалық) – қалалардың, қала халқы санының артуы, олардың қоғам дамуындағы рөлінің артуы және ірі қалаларға тән белгілердің, ерекшеліктердің, өмір салтының қалған халыққа таралуының әлеуметтік процесі. Урбанизация ең алдымен қалалар саны мен көлемнің артуын, қала халқының саны мен үлесінің көбейуін білдіреді, бұл индустриалдандырумен, сондай – ақ аумақтық еңбек бөлінісінің тереңдеуімен, қалаларда мәдени және саяси орталықтардың пайда болуымен байланысты. ХІХ ғасырдың басында қалаларда әлем халқының небәрі 3 пайыз ғана тұрды, жүз жылдан кейін – 13 пайызға асты, ХХ ғасырдың ортасында – шамамен 29 пайыз, ал 80 жылдары – 40 пайыздан астамы мекендеді. Дамыған елдердің көпшілігінде қала халқы бүгінде төрттен үш бөлігін құрайды және одан да көп халық тұрады.

Урбанизация – көпқырлы, күрделі және қарама қайшылықты үдеріс. Бір жағынан ол тұлға мен қоғамның дамуы үшін көп жағынан қолайлы жағдайлар жасап, қоғамдық прогреске маңызды ықпал ететіні даусыз (халықтың индустриалды еңбекпен айналысуы, халықтың әлеуметтік – кәсіби құрылымында қолайлы өзгерістер, қуатты мәдени орталықтар жұмысына араласу және т.б.); екінші жағынан, урбанизация экология, әлеуметтік – психологиялық және басқада сипаттағы шешімі қиын мәселелердің санын арттырады, ірі қалаларда адамды табиғаттан бөледі.

Утилитаризм әлеуметтік – саяси (лат.*utilitas* – пайда) – әлеуметтік – саяси мәселелерді қарастыруда және шешуде пайда табуы басшылыққа алатын ұстаным мен амал.

Утилитаризмнің негізін қалаған белгілі ағылшын ойшылы И.Бентали, пайданы адамгершіліктің негізі және адамдар мінез – құлқын бағалау критерийі санады. Утилитаризм идеясы әсіресе Аңғлияда ХVІІІ ғасырдың аяғы – ХІХ ғасырда кеңінен тарады (И.Бентали, Дж.Миль, және т.б.). Кейін оларды Г. Спенсер және т.б. әлеуметтанушылар кеңінен пайдаланды. Қазіргі әлеуметтану мен саясаттануда утилитаризмнің ықпалы айтарлықтай шектеулі. Шынайы өмірде утилитаризм көбіне көп тарппрактицизмге әкеледі,

барлық кезде ешкіммен де, ештеңемен де санаспай, тек материалдық пайда табуға ұмтылдырады, аш көздікке, пайдакүнемдікке және руханисыздыққа соқтырады.

Ұ

Ұжым (лат. *collektivus* – жинақталған)- қоғамдық қызметтің бір түріне, мүдделер орталығына, құндылықтар бағыт – бағдарларының орталығына, мінез – құлық нормалары мен ұстанымдарына біріккен және ынтымақтастық қатынастарды, өзара жауапкершілікті және бір – біріне көмек көрсетуді жүзеге асыратын адамдардың тұтас әлеуметтік тобы.

Ұжым – қоғам ұясы, сол арқылы тұлға мен қоғам арасында негізгі әлеуметтік байланыстармен өзара әрекеттер жүреді. Ұжымда индивидуалдық, ұжымдық және қоғамдық мүдделер үйлесін табады. Марксизм тұжырымдамасы бойынша ұжым тек пролетариатқа, социализмге ғана тән, басқа қоғамдардағы ұжымдар мойындалмады. Шындығында ұжым адамзат тарихының әртүрлі сатысында болған, олардың нақты формалары, орны мен рөлі әртүрлі болды. Оларды қалыптастыратын негіздерге байланысты ұжымдар еңбек, оқу, әлеуметтік – саяси, мәдени, тұрмыс, әскери, спорт және т.б. бөлінеді.

Ұлт – тауар-ақша қатынастарының шығуы мен дамуы дәуірінде пайда болып, осымен байланысты ол бір тілде сөйлейтін халық орналасқан аумақ қалыптасуымен және ортақ тіл, мәдениет, психология, тарихи тағдыр, этникалық сана, салт-дәстүрмен сипатталатын адамдардың этноәлеуметтік қауымдастығының тарихи формасы.

Ұлт мәселесі – 1) кең мағынада – ұлттың және басқа адамдардың этноәлеуметтік қауымдастықтарының пайда болуы, өмір сүруі және дамуы туралы және олардың өзара әрекеттері жөніндегі мәселе: 2) тар мағынада – езілген халықтарды азат ету, олардың өзін – өзі билеуі, халықтардың тек құқықтылықты жеңіп алуы және олардың артта қалушылығын жою жөніндегі мәселе, бұлар барлық халықтардың еркін дамуын және жан – жақты прогреске жетуін қамтамасыз етеді, олардың арасында шынайы демократизм мен гуманизмнің, қазіргі өркениеттің талаптарына жауап беретін өзара қатынастарды бекітеді.

Ұлттық мүдделер – 1) кең мағынада елдің қоғамдық өмірін барлық саласындағы әлеуметтік – саяси қажеттіліктерін білдіретін оның ұлттық – мемлекеттік мүдделері. 2) тар мағынада ұлттың немесе басқа да этностың саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани өмірдегі қажеттіліктерін білдіретін мүдделер.

Ұлттық мүдделер елдердің және халықтардың (этностар), олардың әрекеттері мен өзара әрекеттерінің басты қайнар көзі және тіршілік ету негізі. Бұлар олардың өкілдерінің мүдделері негізінде қалыптасады, сонымен қатар ұлттық мүдде елдердің және халықтардың ішкі және сыртқы өмір жағдайларымен анықталады, өз кезегінде ол мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының жалпы бағыттарын, халқының мінез – құлқын және оның басқа халықтармен өзара қатынасын анықтайды. Ұлттық мүдделерді бір – біріне, мемлекетаралық, ұлтаралық мүдделерге және бүкіл адамзаттың мүддесіне жасанды қарама – қарсы қоюға болмайды. Ұлттың мүдделер, интернационалдық және жалпы адамзаттың мүдделер кез келген елдің, әрбір халықтың саясатында және практикалық қызметінде ескеріледі және үйлесімін табады. Тек осының негізінде ғана ұлт мәселесін демократиялық және гуманитарлық тұрғыдан шешуге болады, барлық елдердің және халықтарының шынайы бейбіт ынтымақтастығына қолы жетеді.

Ұлттық мемлекет (моноэтникалық) – қайсібір ұлттың (этностың) тарихи қалыптасқан этникалық аумағында құрылған мемлекет. Тарихи ұлттық мемлекет, әдетте, ұлттың қалыптасуынан басталған, осымен байланысты мемлекеттердің шекаралары негізінен этикалыққа сәйкес келген (мысалы, Батыс Еуропа және Латын Америкасы). Ұлттық мемлекет құру – қоғамдық дамудың, әсіресе ерте сатылардағы ұлттық қозғалыстардың маңызды тенденцияларының бірі. Ұлттың мемлекеттегі орны оның ұлттық – аумақтық құрылу қағидатынан, мемлекеттік органдардың өмір сүруінен және мемлекеттік тілде іс жүргізуден, мемлекетке атын берген «титұльды» ұлт өкілдерінің ұлттық мемлекет органдарында көптеп болуынан; заңнамада ұлттық ерекшеліктердің бейнеленуінен және т.б. көрінеді.

Ұлттық мемлекет ұғымы этникалық тұрғыдан екі мағынада қолданылады. Біріншіден, халқының құрамы біртекетес ұлттан (этнос) тұратын мемлекетті белгілеу үшін қолданылады (Жапония, Солтүстік және Оңтүстік Корея, Германия, Италия, Португалия, Бангладеш, Дания, Бразилия, Польша, Исландия, Венгрия, көптеген араб елдері, әіресе Арабия жарты аралындағы елдер). Екіншіден, мемлекетті сипаттауда, қазірі кезде халқы басқа ұлттардан бір этностың қоныстанған аумағында оның өзін – өзі билеу нәтижесінде тарихи құрылған және оның атын алып жүруші (Болгария, Швеция, Финландия, Түркия, Сирия, Австралия, Жаңа Зеландия және т.б.).

Ұлттық (этникалық) топ – өзінің этникалық аумағынан, яғни ұлттың негізгі бөлігі өмір сүретін ауданнан тыс, басқа ұлттық ортада өмір сүретін белгілі бір ұлт адамдарының жиынтығы.

Ұлттың өзін өзі билеуі – әрбір ұлттың немесе басқа этноәлеуметтік қауымдастықтың өз тағдырын, өз өмір сүруінің және өзге халықтармен (этностар) өзара қатанасының мемлекеттік формасын анықтау еркіндігі мен егемендігі.

Ұлтшылдық – ұлт мәселесіндегі саясат пен практика, идеология мен психология, ұлтты (этностарды) және олардың өзара қатынастарын қоғамдық дамудың маңызды факторы ретінде қабылдап және сол халықтың бүкіл адамзаттың әлеуметтік саяси, экономикалық және мәдени өмірінде орнына, рөліне, мүдделеріне басымдылықты, жеңілдікті мойындап, басқа халықтардың мүдделері мен мұқтаждарына зиян келтіру.

Ұлыс – индустриалдыққа дейінгі, аграрлық қоғам үшін тарихи сипаттағы және ең алдымен этноаумақтық негізде қалптасатын адамдардың этноәлеуметтік қауымдастығының бірден-бір формасы.

Ф

Фромм Эрих (1900-1980) – неміс-американ әлеуметтанушысы, психологі және әлеуметтік философы, франкфурт мектебінің көрнекті өкілі. Оның түсіндіруінде тарих-бұл әлеуметтік құрылымның оған дұшпандық жағдайында

адам мәнінің дамуы. Әлеуметтік құрылымның ықпалымен болатын адам шеттелуі дамуының әрбір сатысына белгілі бір мінезге жинақтаушылық, қанаушылық, енжарлық, нарықтық сәйкес келеді. Қазіргі қоғамды Э.Фромм адам мәнін «машиналандыру», «компьютерлендіру», «роботтандыру» жолымен, ғылыми-техника арқылы дамыту деп есептейді.

Э.Фроммның орыс тіліне аударылған еңбегі: «Ие болу немесе болу?»(1990), «Адам жаны»(1992), «Адам анатомиясының бұзылуы»(1994).

Функционализм – қазіргі батыс әлеуметтануының бағыты. Оның көзқарасы бойынша қоғам және оның жеке бөлімдерінің өзара тығыз байланысы бар, бұлар олардың функцияларымен бекиді. Басқаша сөзбен айтқанда қоғамдағының бәрі бір – бірімен тығыз байланысқан және келістірілеген.

Х

Хабермас Юрген – (1929 ж.т.) – Германияның әлеуметтік философы және әлеуметтанушысы, неомарксизмнің және Франкфурт мектебінің өкілі, әлеуметтану ғылымының, саясат әлеуметтануының, қоғамдық қозғалыс, коммуникация әлеуметтануларының методологиясын зерттеуші. Ежелгі Германиядан бастап қазіргі кезеңге дейінгі қоғамдық өмір мен жеке өмірдің өзара байланыс мәселесін көтерді. Қоғамды мемлекет пен жеке адамды байланыстырушы буын ретінде қарастырады. Қоғам бір жағынан мемлекеттік тоталитаризмнен қорғау жүйесі болып табылса, екінші жағынан иррационализмнен жеке мүддені қорғаушы болып табылады.

Ю. Хабермастың негізгі еңбектері «Қоғамдық өзгерістердің құрылымы» (1960), «Коммуникативтік әрекет теориясы» (1980) және т.б.

Халық – 1) әртүрлі таптардан, әлеуметтік қабаттардан (жіктерден) және топтардан, этникалық және қауымдастықтардан тұратын, тарихи тағдыры, ұжымдық тәжірибесі, өмір салты және өзін ұқсастыруы бір және жоғарғы билікті алып жүруші болып табылатын қайсібір елдің тұтас түзілім ретіндегі бүкіл жұрты; 2) кез келген этнос – тайпа, ұлыс, ұлт; 3) марксизмде тарихтың, қоғамның прогрессивті дамуының басты субъектісі ретінде қазіргі

қоғамдағы тек еңбекші таптар мен әлеуметтік қабаттарды (жіктер) есептесе, ал қазіргі консерватизм мұндай күш ретінде тек әлеуметтік – саяси элитаны мойындайды.

Халықаралық құқық – халықаралық қатынастар субъектілерінің әрекеттері мен мінез – құлықтарын реттейтін юридикалық қағидаттар мен нормалар жүйесін, жиынтығын білдіретін құқықтың маңызды саласының бірі.

Халықаралық қатынастар – мемлекеттердің, халықтардың, мемлекетаралық үкіметтік және үкіметтік емес бірлестіктердің, ұйымдар мен органдардың, партиялар мен қозғалыстардың, жеке адамдардың және олардың топтарының саяси, экономикалық, ғылыми – техникалық, мәдени, әскери, елшілік және өзгеде тұрақты өзара байланыстары мен өзара әрекеттерінің жүйесі.

Халықаралық мәдениет – бұл кәсіби маман еместердің жасаған мәдениет формасы. Ол танымал (папулярный) және фольклор сияқты екі түрден тұрады. Танымал мәдениет халықтың бүгінгі тұрмысын, әдеп – ғұрыпын, дәстүрін, әндерін, билерін суреттесе, фольклор оның өткенін бейнелейді. Аңыздар, ертегілер және фольклордың басқада жанрлары өткенде жасалды, ал олар бүгінде тарихи мұра ретінде өмір сүреді.

Халықаралық мәдениеттің екі деңгейі бар: 1) Фольклормен байланысқан және халық аңыздарын, ертегілерін, эпостарын, ескілікті билер және т.б. өзіне қосқан жоғарғы деңгейі; 2) поп – мәдениет деп аталатынмен шектелген төменгі деңгей. Басқаша сөзбен айтар болсақ, фольклор халықтық мәдениеттің бірінші қабатын – оның өткен тарихын суреттейді, ал екінші қабат – бейнесі өзгертілген түрде сақталған – танымал (қарапайым) мәдениетте бейнеленген және онымен бұқаралық мәдениетте тығыз байланысқан халықтық мәдениеттің тарихи бүгінгісі. Халықтық мәдениетті кәсіби дайындығы жоқ, белгісіз (анонимді) жасаушылар қалыптастырады. Халықтық шығармалардың (ертегілер, тұрмыс – салт жырлары, батырлар жыры) көбінесе авторлары белгісіз, бірақ бұл жоғары көркем шығармалар болып саналады. Мифтер, аңыздар, эпостар, ертегілер, әндер мен билер халықтық мәдениеттің ең жоғарғы шығармасына жатады. Ол көне дүниеде пайда болған. Жекелеген

кәсібилер емес, бүкіл халық оның субъектісі болып табылады. Қоғамның көпшілігі әрдайым халықтық мәдениеттің көрермені, тыңдарманы. Дәстүрлі және индустриалды қоғамда дәл осылай болды. Постиндустриалды қоғамда жағдай өзгерді. Халық мәдениетінің өмір сүруі адамдардың еңбегі мен тұрмысына байланысқан. Халық мәдениетінің шығармаларының әдетте көптеген нұсқаулары болады, олар ұрпақтан – ұрпаққа ауызша беріледі.

Орындалуы бойынша халықтық мәдениет элементтері индивидуалдық (аңыздарды айту), топтық (биді немесе әндерді орындау), бұқаралық (карнавал шерулері) болуы мүмкін. Шығармашылықтың кейбір өнімдерін фольклорлық және танымал деп бөлмей – ақ жалпы халықтық мәдениетке жатқызады: халықтық медицина, халықтық кәсіптер, халықтық ойындар мен ермектер, халық әндер мен билері, халық салт – дәстүрлері мен мейрамдары, халық педагогикасы мен этикасы, халық асы.

Халықтың ұлттық (этникалық) құрамы – әлемнің, аймақтың, елдің немесе оның жеке аумақтық бірліктерінің этнодемографиялық және этноәлеуметтік сипаттамасы, бұл оның әртүрлі этноәлеуметтік қауымдастықтарға бөлінуін және олардың сандық параметрлерін бейнелейді. Халықтың ұлттық құрамы әртүрлі, әсіресе, ол жаппай халық санағының нәтижесінде дәлірек анықталады.

Харизма, харизматикалық (грек.charisma –қайырымдылық, рахат, құдай берген қабілет) – қайсыбір адамда, көбінесе мемлекеттік немесе қоғамдық қайраткерде болатын ерекше дарын, оларды басқалардан айрықша ететін немесе сенімдеріне берілген ізбасарларына өзіндік жоғары табиғи қасиеттеріне сендіру тәсілі.

Үстемдік, билік, көшбасшылық идеалды типтерінің тұжырымдамасын дайындаумен байланысты М.Вебер әлеуметтану мен саясаттануға харизма ұғымын енгізді және зерттеді, онда дәстүрлі және ұтымды типтермен қатар, харизматикалық тип бөліп көрсетілді. Көшбасшының, көсемнің және олардың соңынан ерген бұқараның харизматикалық байланысы ұтымдылықты емес, иррационалды, эмоционалды – мистикалық негізде, жартылай құдай саналған көшбасшыға танылған табиғаттан тыс сапаларға

көзсіз сенуде құрылған. Сондықтан харизматикалық билік мистикалық қасиеттері таңылған қайсібір көшбасшыға берілген билік болып саналады. Жеке басқа табынушылық харизматикалық биліктің айқын айғағы. Харизматикалық көшбасшылардың қатарында В.И. Ленин, И.В. Сталин, М. Ганди, Д. Неру, Мао Цзэдун, А. Гитлер, Муссолини, Ким Ир Сен, Мартин Лютер Кинг және т.б. бар.

Хоманс Джордж Каспар (1910-1989) – америка әлеуметтанушысы, Гарвард университетінің профессоры. Шығармашылығының алғашқы кезеңінде В. Парето мен Т. Парсонстың ықпалында болды. 1960 жылы әлеуметтік айырбас теориясының психологияландырылған нұсқасын жасады. П. Блаумен (осы теорияның екінші классигі) салыстырғанда Хоманс әлеуметтік құрылым ұғымынан толығымен бас тартты, оның орнына «айырбас субмәдениеті» ұғымын енгізді, бұл бихевиористік – позитивтік амалдың негіздерін күшейтті. Әлеуметтік мінез – құлық материалдық және материалдық емес құндылықтардың (мысалы қолдауды білдіру белгілері және престиж) айырбасы ретінде қарастырылады. Айырбастың деңгейі мен сомасы әлеуметтік байланыстар мен қатынастарға тұрақтылықтың мөлшерін береді. Хоманс мінез – құлықты марапаттау мен жазалаудың салдарынан туындаған функция ретінде қарастырады. 1990ж. әлеуметтік айырбас теориясы көбіне көп айырбас желісін талдау үшін теорияда және эмпирикалық зерттеулерде жиі қолданылады.

Негізгі еңбектері: «Адами топтар» (1950); «Әлеуметтік мінез-құлық: оның қарапайым формалары» (1961), «Әлеуметтік ғылымдар табиғаты» (1967) және т.б.

Ч

Чикаго мектебі әлеуметтанудағы – ХХ ғасырда АҚШ – тың Чикаго университетінде өз алдына әлеуметтанудағы жеке бағыт болып қалыптасып, әсіресе әлеуметтанудың эмпирикалық зерттеулерін дамытуда зор үлес қосқан мектеп.

Ш

Шағын топ – бірлескен қызметті жүзеге асыратын, тікелей байланысы бар индивидтердің аз саны.

Шаруалар – жеке, топтық немесе аралас меншік негізінде ауыл шарушылығы өндірісімен айналысатын және негізінен өзінің еңбегін және өз отбасының еңбегін пайдаланатын қоғамдық тап.

Тарихи шаруалар ерекше тап ретінде алғашқы қауымдық құрылыс ыдырау кезіндегі және индустриалдыққа дейінгі, аграрлық қоғам қалыптасу кезіндегі жер шарушылығы мен қолөнердің бөлінуі негізінде пайда болды, соның шеңберінде халықтың басым көпшілігін құрайтын сол қоғамның негізгі таптарының біріне айналды. Индустриалды қоғамда шаруалар сақталады, алайда, бір жағынан олар индустриаландыру, урбанизация және пролетариалану үрдістерінің есебінен бірте-бірте, тоқтаусыз қысқарады, екінші жағынан ұсақ, орташа және ірі шаруларға барған сайын жіктеледі. Егерде аграрлық қоғамда шаруалар, диканшылармен қатар қоғамның негізін құраса, ал индустриалды қоғамда ол аралық қалыпта тұрады және оның рөлі айтарлықтай әлсірейді. Ауыл шарушылығын индустриаландыру негізінде шаруалар фермерлерге айналады, ауыл шаруашылығы еңбегі индустриалды еңбектің бір түріне айналады, шаруалардың өнеркәсіп жұмысшыларымен жақындасуы жүреді, бірақ аграрлық еңбектің және шаруалар ортасының әлеуметтік қатынастарындағы ерекшеліктер сақталады.

I

Ішкі саясат– ел ішінде қалыптасқан әлеуметтік – саяси және экономикалық тәртіптің, құрылыстың сақталуын, өмір сүруін және жетілдіруін қамтамасыз ететін мемлекеттің, оның институттарының, органдар мен ұйымдардың қызметінің негізгі қағидаттары, бағыттары және формалары жүйесі.

Ішкі саясат қоғамдық өмірдің барлық экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани саласын қамтиды. Экономикалық салада ғылыми – техникалық, технологиялық және ақпараттық прогресс проблемасын, меншік, ақша – несие жүйесі, бөлу, айырбас, салық және т.б. мәселелерді шешудің ерекше маңыздылығы бар. Саяси салада саяси билікті нығайту, демократияны дамыту, адамзаттардың құқы мен бостандығын қамтамасыз ету, мемлекеттік органдар және аппарат жүйесін оңтайландыру, саяси плюрализм, сайлауды ұйымдастыру

және өткізу, қылмыспен күрес және т.б. проблемаларды шешу маңызды. Әлеуметтік салада шешілетін проблемалар: жұмыспен қамту, экология, әлеуметтік қатынастарды реттеу, тұлғаның әлеуметтенуі, денсаулық сақтау, білім беру, әлеуметтік қамтамасыз ету жүйелерін жетілдіру және т.б. осындай мәселелерді қамтиды. Рухани салада бұл ең алдымен тұлғаны идеялық қалыптастыру, тәрбие жүйесін дамыту және жетілдіру, рухани мәдениетті дамыту, бұқаралық ақпарат құралдарын дамыту, діни мекемелермен қатынасты анықтау және т.б. мәселелерді шешу маңызды. Ішкі саясат сыртқы саясатпен тығыз байланысқан және оған маңызды ықпал етеді.

Іштей бақылау – әлеуметтану зерттеуінің формасы, алғашқы әлеуметтану ақпаратын жинаудың тәсілі, әдісі. Мұнда әлеуметтанушы зерттелетін топтың немесе басқа да әлеуметтік объектілердің күнделікті өміріне қосылады, кіреді.

Іштей бақылаудың басты артықшылығы жүрін жатқан құбылыстар мен үрдістерді және олармен байланысқан жағдайларды тікелей тіркеуде жатыр. Сонымен қатар, оның негізгі кемшілігі – алынатын мәліметтерге репрезентативтік кепілдіктің болмауы және оларды түсіндіруде субъективизмнің маңызды қаупі бар. Сондықтан іштей бақылау әлеуметтанулық зерттеулерде көбіне сауалнама және әлеуметтік ақпарат жинаудың басқада тәсілдерімен қатар қолданылады.

Э

Эгалитаризм (фр. *egalite*-теңдік) қоғамдық өмірді ұйымдастырудың негізі ретінде баршаның теңдігі үшін күресетін, теңгермешілік бөліске дейін баратын саяси идеялық ағым.

Экспектация – әлеуметтік сәйкес рөлдерді орындауға қойылатын формальді емес талаптардың жиынтығы.

Элиталық мәдениет – бұл таңдаулыларға есептелген субмәдениет. Мәдени құндылықтарды өндіру формасына айналған өзінің ерекшелігіне байланысты негізінен адамдардың тар шеңберіне (элитаға) есептелген қорытындыланған сипаттамасы сирек кездесетін мәдениеттің типі.

Элиталық мәдениеттің жоғарғы дәрежеде жабдықтығы оны өндіру мен тұтынуда жоғарғы интеллектуалды (зияткерлі)

технологияны пайдаланудың арқасында қамтамасыз етіледі. Элиталық мәдениет өнімділігінің мазмұнының көп мәнділігі тұтынушының алдына олардың жасырын маңызын іздестіру үшін, интеллектуалды күш-жігер жұмсаудың қажеттігін мәселе етіп қояды. Элиталық мәдениеттің дүниетанымдық бағыт – бағдарды, бүкіл қоғам үшін іргелі құндылықтар және жаһандық мақсаттарды қалыптастыруға қабілетті болуы оның маңызды ерекшелігі болып табылады.

Қоғамда жеңілдігі бар азшылықтың өтінішін орындай отырып, элиталық мәдениет көпшіліктің мәдениетіне немесе бұқаралық мәдениетке, оның барлық тарихи және типологиялық алуан түрлеріне (фольклор, халықтық мәдениет, қайсыбір сословиенің немесе таптың мәдениеті) саналы және жүйелі қарсы тұрады.

Элиталық мәдениет ұғымы оның антиподы – бұқаралық мәдениеттің кенінен тарауына байланысты ХХ ғасырда пайда болды. Элиталық мәдениет бұқаралық мәдениетпен әрдайым ұштасады, өйткені бұқаралық мәдениетте қабылданған құндылықтар мен нормалардан бастау алу механизіміне, онда қалыптасқан стереотиптерді және шаблондарды (партия, қақпайласу, бейнелену формаларында) қиратуға негізделген. Осы тұрғыдан алғанда элиталық мәдениет екінші қатарда тұр, көпшіліктің мәдениетіне қатысы бар туынды. Элиталық мәдениетті алып жүрушілер белгілі бір идеялық қағидаттарды, рухани құндылықтарды және социомәдени нормаларды ұсынатын, мәдениет саласында қалыптасқан таңдаулы топ. Элиталық мәдениеттің бөлінуінің негізінде қоғамның рухани өмірінде, оның мәдени дамуында жетекші орын алатын әлеуметтік топтардың оны өндіруінде жатыр.

Элиталық мәдениеттің дәстүрлі мәні шындықты, сұлулықты, адамның рухани дамуы туралы қамқорлықты, оның мәдениетсіздігін жоюды тұлғаның бойында ең жақсы адамгершілік сапаларды тәрбиелеуді іздестіру болып табылады. Қазіргі кезде элиталық мәдениет көркем модернизм өнердегі жаңашылдық формаларында көрінеді, классикалық көркем мұра идеяларын тереңдетеді. Оны қабылдау, ұғыну арнайы дайындықты, ақыл мен жан- дүниенің жұмысын талап етеді. Ол әлеуметтік ортадан гөрі, интеллектуалды элитаның, кәсіби рухани интеллигенцияның ортасында өмір сүреді. Элиталық мәдениетті эстетикалық еркін және коммерциядан тәуелсіз шығармашылық тақырыптарының

дүниетанымдық тереңдігі, құбылыстың және адам жанының мәніне философиялық тұрғыдан ену, көркем әлемді игерудің күрделілігі және әртүрлі формалары сипаттайды. Модернизациялық элита деп аталатын теория мен практика элиталық мәдениеттің қалыптасуы мен таралуының теориялық негізіне айналды. Модернизациялық элита дәстүрлі қоғамдық укладтан қазіргі қоғамдық укладқа өтудің, модернизацияның әлеуметтік үдерістерінің қозғаушы күші болып саналады. Еуропа өркениеті модернизацияның, оның көркемдік стилі – модернизмнің бесігі болды. Бұл жерде элиталық мәдениеттің «жоғары» және «төмен» жанрларды, «жоғарғы» және «төмен» стильдерді қатал шектейтін. ХХ ғасырдың соңғы үштен бірінде постмодернизмнің пайда болуы, мәдениет туралы иерархиялық түсінікті қиратты және соған сәйкес, элиталық мәдениеттің бүкіл билігін шайқалтты. Ол моданы бастаушыдан әлем картинасын плюралистік көрудің бір элементіне, басқалармен қатар (этникалық, демографиялық, аймақтық және т.б.) субмәдениеттің «шығармаережелері,

Этатизм (фр. *etat*-мемлекет) – мемлекеттік, тіптен дүниежүзілік өмірдің бүкіл саласына мемлекеттің шексіз немесе мейлінше кең араласуын қуаттаған, күшті мемлекетті жоғары құндылық деп және қоғамдық дамуды өзіндік мақсатпен мойындаған теория мен саясат және практика.

Этнос (грек. *ethnos*-халық) – ортақ тілімен, өзіндік мәдениетпен, тұрмыспен салт-дәстүрімен, сара санамен біріккен, белгілі бір территорияда тарихи қалыптасқан адамдардың тұрақты әлеуметтік қауымдастығы. Этностың тарихи түрлеріне – тайпа, ұлыс, ұлт, жатады.

Этноцентризм – басқа топтармен салыстырғанда өз этникалық тобының дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын негізгі және эталон көру арқылы өміршең құбылыстарды қабылдау мен бағалаудың этносқа тән өзіндік сана қасиеті.